

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ

Факультет соціальної та психологічної освіти

Кафедра психології

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
освітній ступінь магістр

на тему:

ПРИЧИНИ ПОЯВИ ТА УМОВИ ПОДОЛАННЯ ПРОЯВІВ
ДЕВІАЦІЙ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Виконала: здобувачка II курсу, групи 265

спеціальності 053 Психологія

Освітня програма Психологія

Паламаренко Леся Олександрівна

Керівник:

професорка Гульбс О.А.

Рецензент:

професорка Мороз Л.І.

Умань - 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАЦІЙ У ПСИХОЛОГІЇ	12
1.1. Теоретичні засади дослідження проблеми та визначення поняття «девіація / девіантна поведінка»	12
1.2. Соціально-психологічні чинники девіантної поведінки, особливості формування негативних проявів в учнів початкової школи.	18
1.3. Соціальні та психологічні чинники, які впливають на появу девіацій у школярів початкової школи	32
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	37
2.1. Емпіричне дослідження наявності ознак девіантної поведінки у молодших школярів та їх інтерпритація	37
2.3. Профілактичні заходи, які спрямовані на подолання та попередження появи девіацій у молодших школярів	49
ВИСНОВКИ	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	62

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема порушення поведінки та її корекція є важливою для дослідження та розробки не одну сотню років як в галузі педагогіки, психології та сучасної кримінології. Проблема девіантної поведінки, яку більшість учених розглядають як відхилення від прийнятих у суспільстві норм і правил, була об'єктом наукових досліджень, починаючи ще з часів античності, проте сьогодні інтерес до неї зростає, оскільки впродовж останніх десятирічь девіантні прояви набули значного розповсюдження, в тому числі й серед неповнолітніх, включаючи учнів молодшого шкільного віку. Девіантна поведінка неповнолітніх у багатьох випадках трансформується у кримінальні форми поведінки і становить суттєву небезпеку як для самої особистості неповнолітнього, його подальшого розвитку, так і для всього суспільства.

Сім'я є природним середовищем первинної соціалізації дитини, джерелом її матеріальної та емоційної підтримки, засобом збереження і передання культурних цінностей від покоління до покоління. З перших днів появи дитини на світ сім'я покликана готувати її до життя та практичної діяльності, в домашніх умовах забезпечити розумну організацію її життя, допомогти засвоїти позитивний досвід старших поколінь, набуті власного досвіду поведінки й діяльності.

Надзвичайна актуальність проблеми зумовлює дослідження її різних аспектів вітчизняними і зарубіжними ученими (П.Вест, А.Коен, В.Оржеховська, В.Синьов, В.Тюріна, Т.Федорченко, М.Фіцула та ін.). Девіантна поведінка по-різному розглядається представниками різних наук (психології, педагогіки, медицини, соціології, права). Так, у педагогічній літературі (Р.Олифіренко, М.Рожков, В.Оржеховська, Т.Федорченко) під девіантною поведінкою зазвичай розуміють відхилення від прийнятих в суспільстві, соціальному середовищі соціально-моральних норм і цінностей, а також порушення процесу засвоєння і відтворення соціальних норм і

культурних цінностей, саморозвитку і самореалізації особистості в тому суспільстві, якому вона належить.

У медичній літературі (М.Кабанов, А.Личко, В.Менделевич, М.Струковська) девіантна поведінка тлумачиться як відхилення від прийнятих у суспільстві норм міжособистісних взаємовідносин: дій, вчинків, висловлювань, які здійснюються в межах психічного здоров'я, так і в різних формах нервово-психічної патології, особливо пограничного рівня.

У психологічній літературі (С.Белічева, А.Гоголева, І.Дубровіна, Н.Максимова) девіантною називається поведінка, що відхиляється від соціально-психологічних і моральних норм, або як неправильний антисоціальний приклад вирішення конфлікту, який виявляється в порушенні суспільно прийнятих норм, шкоді, нанесеній суспільному благополуччю.

Психолого-педагогічні основи зазначеної проблеми становлять теоретичні й практичні напрацювання вчених: І. Беха, Л. Божовича, Л. Виготського, І. Кона та інших. Проблему «важких» дітей досліджено А. Беседіним, О. Бондарчук, Л. Вольною, Ю. Клейбергом, Т. Журжу, С. В. Змановською, І. Кошовою, О. Кресан, О. Шараповою та іншими науковцями.

Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи досліджено В. Афанасьєвою. Аналіз розробленості проблеми девіантної поведінки в літературі, показав, що на сьогодні вже накопичено значний теоретичний і емпіричний матеріал з проблеми девіантної поведінки та її профілактики. Проте, досі недостатньо розкрито особливості девіантної поведінки дітей та підлітків в умовах соціально-економічної кризи, що спостерігається зараз.

Існує багато підходів до розуміння поняття «поведінка», проте більшість учених солідарні в тому, що поведінка може бути визначена як взаємодія з довкіллям, опосередкована зовнішньою та внутрішньою активністю індивіда. Поведінка є соціальною за своєю сутністю, вона формується та реалізується в суспільстві, тісно зв'язана з мовленнєвою регуляцією. Загалом поведінка відображає процес соціалізації особистості, її

інтеграції в соціумі (Змановська, 2004). Відхилення у поведінці особистості, які входять у протиріччя з юридичними, моральними, етичними, соціальними нормами суспільства, прийнято називати девіаціями, а поведінку – девіантною (від лат. – *deviatio* – відхилення), тобто, девіантна поведінка – це окремі вчинки, які не відповідають загальноприйнятим нормам і правилам поведінки в суспільстві. Згідно енциклопедичного словника-довідника, девіація – це соціальна поведінка, яка є відхиленням від поведінки «нормальної», соціально прийнятної в конкретному суспільстві (Піча, 2013).

Найбільшого розповсюдження набули класифікації стилів сімейних взаємовідносин, які беруть свій початок ще в роботах Курта Левіна. При цьому виокремлюють три стилі взаємовідносин: індиферентний (вседозволеність); авторитарний; демократичний. А. Лічко і Е. Ейдемільер виокремлюють такі стилі виховання, особливо несприятливі для розвитку особистості: потуральна гіперпротекція, гіпопротекція, домінуюча гіперпротекція, підвищена моральна відповідальність, неприйняття, емоційне відкидання. Важливою особливістю розвитку здорової особистості, в плані – особистості впевненої в своїх поглядах, якій притаманна своя точка зору, з чітко визначеною стратегією життя – є здатність батьків домовлятися стосовно стратегій та особливостей виховання дітей. Адже, як зазначається, дитині важко весь час відчувати напруження та контролювати кожне слово та кожен рух, як відповідь на те, що для того, щоб його любила і мати і батько потрібні, інколи, абсолютно різні особливості поведінки, інтересів, різна тактика дій.

Перш за все, підкреслимо, що, аналізуючи явище девіантної поведінки, слід наголосити, що воно відноситься до такого класу явищ, які можуть бути вивчені тільки в результаті спільних зусиль учених – представників багатьох наук: соціології, психології, права, медицини та інших, які у своїй сукупності утворюють спеціалізовану галузь знань – девіантологію. Предметом її вивчення є всі форми соціальної патології: злочини, правопорушення, алкоголізм, наркоманія, проституція, суїцид тощо. Зазвичай вчені пояснюють

девіантну поведінку неповнолітніх недоліками виховання, внаслідок чого формуються стійкі психологічні властивості, які сприяють вчиненню не схвалюваних суспільством дій.

Для молодшого школяра психотравмуючі ситуації пов'язані з потребою в позитивній оцінці з боку дорослих насамперед учителів і батьків, особливо щодо оцінки успіхів у навчальній діяльності, а також із бажанням посісти сприятливе становище у системі міжособистісних стосунків колективу класу. Незадоволення цих потреб викликає емоційну напругу, негативні переживання учня. Як зазначає Е. Еріксон, небезпека для молодшого школяра криється у формуванні почуття неповноцінності або некомпетентності, яке має безпосередній вплив на шкільну успішність.

Через те, що внутрішній світ дитини ще недостатньо розвинутий, не збагачений досвідом переживання критичних ситуацій, перешкоди, що є на шляху задоволення її важливих соціальних потреб, не завжди стимулюють до активності щодо їх подолання. Для молодшого школяра найважливіша мета – успішно навчатися, добре себе поводити – втрачається і перед ним виникає інша мета – позбавитися негативних емоційних переживань, що викликані негативними оцінками з боку дорослих, які мають на дитину значний вплив, насамперед батьків і вчителів. Дитина може відмовитися від діяльності, в якій вона не здобула успіху, залишити намагання дотримуватися нормативної поведінки і звернутися до компенсаторної поведінки. Ця поведінка може виявитися, зокрема, у послужливості, активності щодо виконання громадських доручень, а якщо це не вдається, – у зухвалій, зарозумілій, жорстокій поведінці, пошуку підтримки в неформальному середовищі тощо. Виникає феномен «сміслового бар'єру»: дитина немовби не чує або не розуміє, що говорить їй дорослий, до якого (або до певних його вимог) через попередній досвід спілкування дитина ставиться негативно.

На думку І. Козубовської (1999), таке явище може бути спричинене незнанням дорослими вікових особливостей молодшого школяра (зокрема, у нього значною мірою виражена емоційність і недосконалість сприймання, є

недостатнім розвиток довільності, стійкості уваги, волі загалом, імпульсивність дитини), через що деякі види поведінки молодшого школяра трактуються як девіантні. Негативне ставлення до вчителя іноді може виникнути ще до школи під впливом інших, наприклад, неспроможних у виховному контексті батьків. Але частіше воно є наслідком негативного ставлення вчителя до учня. Саме ставлення вчителя до учня переважно зумовлює положення молодшого школяра в колективі, його статус у ньому і, отже, визначає самопочуття учня, його адаптацію або дезадаптацію у соціальному середовищі загалом.

У неповнолітньому віці девіації можуть бути наслідком незавершеності процесу формування особистості, негативного впливу сім'ї, залежністю від найближчого оточення і прийнятих у ньому ціннісних орієнтацій. Загалом виникнення девіацій у неповнолітніх зумовлено низкою факторів серед яких:

- соціально-економічні (низький життєвий рівень значної частини населення, безробіття, соціальне розшарування суспільства, криза сім'ї);
- психолого-педагогічні (труднощі підліткового віку, дезадаптація, недоліки виховної роботи школи, родини та інших соціальних інститутів);
- медико-біологічні (вади спадковості, підвищена збудливість, емоційна нестабільність, психічні розлади).

Вагомим є внесок у дослідження психолого-педагогічних основ проблеми таких учених, як І.Бех, А.Богущ, В.Бондар, В.Бутенко, Л.Виготський, М.Євтух, І.Зязюн, А.Капська, Е.Карпова, В.Кащенко, Ю.Ковалевська, І.Кон, Г.Костюк, О.Лазурський, М.Ніженський, Л.Орбан, С.Сисоєва, М.Фіцула та ін.

Маємо підстави констатувати, що на нинішньому етапі вченими з'ясовані такі аспекти порушеної проблеми: мотиви виникнення девіантної поведінки дітей і підлітків, шляхи її діагностики та профілактики (В.Баженов, А.Белкін, І.Козубовська, Л.Кондрашова, Е.Костяшкін, О.Кочетов, В.Оржеховська, І.Парфенович, Г.Пономаренко); психологічні особливості правопорушень неповнолітніх і специфіка коригування їх поведінкових

відхилень (С.Белічева, І.Доллард, В.Ковальов, Н.Пихтіна, М.Раттер, Г.Товканець). Чимало цінних спостережень містять і дисертаційні праці, виконані за останні роки. Йдеться, зокрема, про дослідження П.Вівчара «Особливості морального виховання неповнолітніх, засуджених у виховно-трудовах колоніях» (1998), І.Звєревої «Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні» (1999), Т.Андронюк «Пропедевтична робота з підлітками, схильними до девіантної поведінки, на уроках трудового навчання в загальноосвітній школі» (2002), Н.Онищенко «Корекція девіантної поведінки молодших школярів у процесі діяльності дитячих громадських організацій» (2003), О.Шарапової «Педагогічні умови комплексної корекції девіантної поведінки молодших школярів» (2003), І.Хозраткулової «Педагогічні засади виявлення та подолання насилля у підлітковому середовищі» (2003), Л.Вейланде «Підготовка студентів до роботи з підлітками девіантної поведінки» (2005) та ін.

Заслужують на увагу й дослідження таких аспектів проблеми девіантної поведінки, як психологічний (В.Бараннік, Т.Ваврик, І.Пономаренко та ін.), соціологічний (О.Волянська, А.Демічева, А.Капська, Т.Перепелюк та ін.), філософський (В.Білецький, Л.Котляров та ін.), кримінологічний (В.Бурдін, Т.Кальченко, А.Нікітін), медичний (М.Буянов, Т.Мозгова, О.Селецький та ін.), лінгвістичний (Н.Грозян).

Як свідчить аналіз джерельної бази, в арсеналі сучасної науки є чимало обґрунтованих положень і висновків, що стосуються різних питань, пов'язаних з поведінковими відхиленнями дітей. Таким чином, теоретична незрозумелість окресленої вище проблеми та її актуальність визначили тему магістерського дослідження «Причини появи та умови подолання проявів девіацій у молодших школярів».

Мета дослідження: на основі теоретичного аналізу науково-методичних джерел описати причини виникнення та умови подолання девіантної поведінки у молодших школярів.

Завдання дослідження:

- 1) Опрацювати наукову, методичну літературу по темі випускної роботи.
- 2) Теоретично обґрунтувати поняття «девіації / девіантна поведінка».
- 3) Описати можливі причини виникнення девіантної поведінки у молодших школярів. Дослідити наявність проявів девіантної поведінки в учнів початкової школи.
- 4) Запропонувати психолого-педагогічні рекомендації щодо попередження появи девіантної поведінки у молодших школярів.

Об'єкт дослідження – девіантна поведінка учня.

Предмет дослідження – причини появи та умови подолання проявів девіацій у молодших школярів.

Методи дослідження. Для досягнення завдань що поставлено перед виконанням роботи було використано такі методичні засоби: аналіз психолого-педагогічної літератури; аналіз документації шкільного психолога; спостереження за виховним процесом; методика, розроблена Валентиною Михайлівною Оржеховською; бесіда; діагностична методика «Школяр» (визначення стану здоров'я); тестування; з метою виявлення різних форм та рівнів агресії провести методику «Експертна оцінка батьків» Є. Лютової та Г. Моніної; процедури якісної та кількісної обробки емпіричних даних.

База дослідження. Голованівський ліцей ім. Т. Г. Шевченка Голованівської селищної ради Кіровоградської обл.:

4 А клас 16 учнів,

4 Б клас 33 учнів.

Теоретичне значення дослідження проблеми по темі випускної кваліфікаційної роботи полягає у узагальненні понять «девіація», «девіантна поведінка». Описані можливі причини появи девіантної поведінки та порушення у поведінці саме у молодших школярів. Опрацьовано наукову та

методичну психолого-педагогічну та соціальну літературу по тематиці кваліфікаційної роботи.

Практичне значення. Практична цінність проведеної роботи пов'язана з можливістю діагностування, прогнозування та забезпечення своєчасної корекції порушень поведінки дітей і підлітків. Також отриманих результатів дослідження полягає в тому, що, визначені основні напрями, форми і методи правової просвіти батьків, зокрема, щодо таких компонентів як: профілактична робота, завдання роботи школи з сім'єю, групові форми правового виховання, індивідуальна робота з батьками, а також, залучення батьків до викладання на додаткових заняттях або запрошення їх на уроки як представників певних професій, та здійснення управлінської діяльності в досліджуваному аспекті з погляду зв'язку між школою та місцевою громадою загалом можуть бути використані в практичній роботі менеджерів закладів освіти, в навчальному процесі – при підготовці майбутніх керівників у закладах вищої освіти, післядипломної освіти тощо.

Апробація дослідження:

1) Виступ на Всеукраїнській студентській науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні проблеми сучасної психологічної науки: виклики сучасності» м. Житомир, 10 жовтня 2022 р. на тему «Соціально-психологічні чинники девіантної поведінки школярів».

2) Виступ на III Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Теорія та практика психокорекції особистості» 26 жовтня 2023 р., яка проходила на базі кафедри психології та лабораторії удосконалення майстерності майбутнього психолога імені Кагальняк Анни Іванівни Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини на тему «Використання психокорекційні вправ у роботі психолога з молодшими школярами з метою подолання проявів девіантної поведінки».

3) Попередній захист випускової кваліфікаційної роботи на засідання кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, який відбувся 16 листопада 2023 року.

Публікації по дослідженню:

1) Гульбс О.А., Паламаренко Л.О. Особливості девіантної поведінки учнів початкової школи. Психопрофілактика агресивної поведінки здобувачів освіти в умовах сьогодення: збірник тез доповідей за матеріалами Всеукраїнського наукового полілогу (м. Черкаси, 24 жовтня 2023 р). / за ред. П.В. Теслюка. Черкаси: КНЗ «ЧОПОПП ЧОР», 2023. С. 21-24.

2) Гульбс О.А., Паламаренко Л.О. Умови подолання проявів девіацій у молодших школярів. Матеріали XII-тої Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції «Актуальні питання психології: теорія, методика, практика», Умань, 11-12 жовтня 2023 року. С. 148-150.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАЦІЙ У ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Теоретичні засади дослідження та визначення поняття «девіація / девіантна поведінка»

Проблема порушення поведінки та її корекції завжди була важливою у педагогіці, психології, кримінології, але останнім часом вона набуває масового характеру. Уперше термін «поведінка, що відхиляється» з'явився в Короткому психологічному словнику за редакцією А. Петровського і М. Ярошевського у 1985 році. Це поняття мало таке визначення: «поведінка, що відхиляється, система вчинків або окремі вчинки, які суперечать прийнятим у суспільстві правовим або етичним нормам» [19].

Для характеристики поведінки, що відхиляється використовують спеціальні терміни девіантність. Ю.А. Клейберг вважає, що девіантна поведінка – поведінка індивіда або групи, яка не відповідає загальноприйнятим нормам, внаслідок чого відбувається порушення цих норм [15, с. 40].

За визначенням В. А. Менделєвича девіантна поведінка – це система вчинків, що суперечать прийнятим у суспільстві правовим чи моральним нормам [25, с. 21].

В. В. Афанасьєва визначає девіантну поведінку як таку поведінку, що не відповідає правовим, моральним, етичним та іншим нормативним вимогам того конкретного суспільства, у якому живе й діє індивід. Результатом такої поведінки особистості, зазвичай, є нанесення моральної або (та) фізичної шкоди собі, оточуючим або (та) навколишньому середовищу [2, с. 10].

Отже, усі вказані визначення девіантної поведінки мають на увазі поведінку, що суперечить нормативним вимогам суспільства.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволив нам дійти висновку, що норми – це правила загальноприйнятої й очікуваної поведінки,

які характеризують поведінку більшості у суспільстві. Проте результати нашого дослідження дозволяють нам також стверджувати, що поняття норми є досить мінливим. Те, що ще вчора вважалося ненормальним, викликало осуд, сьогодні може стати нормою, а завтра знову вийти за її межі. Через це норми завжди були причиною конфліктів між поколіннями. Основою практичної оцінки норми є її придатність, пристосованість до звичайних умов існування. Тобто норма – це те, що визначає життя більшості в існуючих реаліях, а коли змінюються реалії – переглядаються відповідно й норми. Зміна реалій та перегляд норм призводять до того, що в усіх сферах життя, зокрема, й у моральній, відбувається заміщення колишніх норм новими, більш придатними для нових умов існування.

Аналіз літератури дозволяє зробити висновок, що норма не може бути суб'єктивною, оскільки це не думка кожної окремої людини, швидше, це саме схвалений та підтриманий більшістю людей спосіб життя, діяльності, людських відносин.

О.В. Шарапова виділяє кілька рівнів вимог до встановлення норми поведінки: методологічний, політичний, адміністративний, педагогічний, соціальний, корпоративний рівні. Так на методологічному рівні норми виводяться з загальнолюдських цінностей, ідеалів та цілей виховання. На політичному рівні вимоги до виховання формуються у програмних документах перспективного розвитку суспільства, його економіки, соціальної сфери.

Загалом задаються вимоги до вихованості, освіченості, рівня розвитку людей, здатних підтримувати та втілювати в життя наміри політичної еліти. Адміністративні норми конкретизують наміри політиків, втілюючи їх у соціальне замовлення – державні документи, закони і положення. На педагогічному рівні відбувається перетворення загальних положень у практично здійсненні завдання [42, с. 6].

Досягнення норми – головна практична мета будь-якого виховання. Отже, виховання досягло мети, коли вихованець відповідає прийнятому

зразку, еталону, стає носієм загальноприйнятого стандарту життя, діяльності, поведінки. В залежності від способів взаємодії з реальністю та порушенням тих чи інших норм суспільства прояви девіантної поведінки поділяються на 5 видів [15, с. 91]:

1. Делінквентний вид девіантної поведінки - сукупність протиправних вчинків та злочинів, які не відповідають формально зафіксованим соціальним та юридичним нормам. Делінквентна поведінка – це різновид девіантної поведінки, за яку несуть карну відповідальність, тобто сукупність протиправних вчинків чи злочинів, які не відповідають формально зафіксованим юридичним нормам.

2. Адиктивний вид девіантної поведінки – поведінка, що зумовлюється залежністю від різних хибних пристрастей.

3. Пато-характерологічний вид девіантної поведінки – поведінка, що зумовлюється патологічними змінами характеру, що сформувалися в процесі виховання.

4. Психопатологічний вид девіантної поведінки – ґрунтується на психопатологічних симптомах та синдромах – це прояви тих чи інших психічних порушень та захворювань.

5. Поведінка, що ґрунтується на супер цінностях – це виявлення обдарованості, таланту, геніальності в якійсь сфері діяльності, які виходять за рамки звичайного, нормального сприйняття.

М. Г. Дмитрієв, В. Г. Белов та Ю. А. Парфьонов, розрізняють наступні клінічні форми девіантної поведінки:

- 1) агресивна і аутоагресивна (суїцидальна) поведінка;
- 2) зловживання речовинами, що викликають стан зміненої психічної діяльності (алкоголізація, наркотизація та ін.);
- 3) порушення харчової поведінки (переїдання, голодування);
- 4) аномалії сексуальної поведінки (девіації, перверсії);
- 5) надцінні психологічні захоплення («трудоголізм», спортивний, музичний та інший фанатизм, гемблінг та ін.);

- б) надцінні психопатологічні «захоплення» (сутяжництво, kleптоманія, дромоманія та ін.);
- 7) характерологічні і патохарактерологічні реакції (емансипації, групування, опозиції та ін.);
- 8) комунікативні девіації (аутизація, гіпертрофоване спілкування, конформізм, нарцисична поведінка тощо);
- 9) аморальна поведінка;
- 10) неестетична поведінка [13, с. 6].

Багато причини, що породжують порушення норм поведінки учнів, вдається виявити і своєчасно усунути. Разом з тим серед факторів девіантної поведінки виявляються такі, для попередження та усунення яких ще не знайдені дієві засоби.

Отже, девіантна поведінка – це поведінка індивіда або групи, яка не відповідає загальноприйнятим нормам, внаслідок чого відбувається порушення цих норм. В залежності від способів взаємодії з реальністю та порушенням тих чи інших норм суспільства прояви девіантної поведінки поділяються на 5 видів: делінквентний вид девіантної поведінки; адиктивний вид девіантної поведінки; пато-характерологічний вид девіантної поведінки; психопатологічний вид девіантної поведінки; поведінка, що ґрунтується на супер цінностях.

Набуття соціального досвіду людини у певний період її віку визначається комплексом взаємопов'язаних проблем. Інтенсивна перебудова організму, його відверто соціальне пристосування, породжене поширенням контактів з середовищем відбувається у взаємодії внутрішніх психофізіологічних якостей і систем зовнішнього нормативного, субкультурного, екологічного впливу. І в кожному, окремо взятому випадку цей процес залежить від багатьох закономірних і випадкових факторів: генетичних і мутаційних; етнокультурних і субкультурних; характерологічних і неспецифічних реакцій поводження особи у знайомих

стресових ситуаціях. Внаслідок цього, шлях нагромадження соціального досвіду – проблемний, непередбачений в своїх наслідках.

Як засвідчують Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Е. Фром, індустріальні і постіндустріальні епохи не знають гармонійного перебігу з дитинства у дорослий світ. Якщо ці відхилення укладаються в допустимі суспільством морально-правові норми, то суспільство не переслідує підлітка і його поведінку визначають як нормальну. Відхилення ж, що не відповідають морально-правовим уявленням суспільства щодо соціалізації неповнолітніх, засуджуються, і на них накладаються морально-правові стягнення. Невміння гармонізувати стосунки неповнолітнього з існуючими в суспільстві нормами і соціальними установками, схилити його до позитивного змісту суспільного життя породжує відповідні суперечності, конфліктні стани, що за певних умов, набувають деструктивного характеру, створюють особистісний і соціальний розвиток дитини і тим самим сприяють поширенню негативних явищ.

Суперечність соціального пристосування проявляється у проблемі девіантної поведінки (злочинність, наркоманія, алкоголізм). Основні підходи до пояснення цієї проблеми розглядали Е. Дюркгейм «теорія соціальної аномії»; вчення про соціальну норму, соціальний контроль і інститут норм в структуралізмі Т. Парсонса; теорія зв'язку абсолютних норм з культурними нормами і співвідношення норм і відхилень П. Уорслі; теорія соціального детермінанта колективної поведінки, девіацій і соціального контролю Н.Дж. Смелзера; біопсихологічні концепції норми і патології в теоріях З. Фрейда і Ч. Ломброзо (Лукашевич М.П., Туленков М.В., 1999).

Визначаючи сутність девіантної поведінки, необхідно зазначити, що вона поділяється на два типи:

До першого типу відносять, як правило, таку поведінку, що набирає суспільно несприятливих, навіть дуже небезпечних форм (наприклад, злочинність), внаслідок чого суспільство змушене застосовувати відповідні санкції. Соціальні наслідки цього типу девіантної поведінки полягають у

підриві громадського порядку, посиленні ентропійних процесів, розпаду особистості, зниження якості роботи й рівня суспільних стандартів, наростанні соціальної апатії тощо. Рушійною силою цього типу девіантної поведінки є деформовані потреби і цінності, що спонукають особистість або соціальну групу діяти всупереч вимогам суспільства. Причинами такої поведінки можуть бути також дефекти правової та моральної свідомості, які часто пов'язані навіть із особливостями їхньої емоційно-вольової сфери, настроєм, сподіваннями.

Другий тип девіантної поведінки пов'язаний із процесом розвитку суспільства, старінням його соціальних норм, критеріїв та стандартів, які необхідно змінювати, оскільки вони гальмують процеси суспільного розвитку. Масштаби поширення різноманітних форм девіантної поведінки цього типу рухливі. Наприклад, вони можуть значно зростати в період соціальних змін, реформ, революційних перетворень, коли відбувається руйнування стереотипів і застарілих норм поведінки. У цих випадках далеко не кожна форма соціального відхилення (девіації) заслуговує лише негативної оцінки. Часто вона містить у собі вказівку щодо необхідності зміни «непрацюючих» норм та оновлення застарілих цінностей. Таким чином, цей тип соціальних відхилень має відповідний прогресивний зміст, зв'язок майбутніх суспільних змін. [3, с. 4].

О. В. Змановська (2010) виокремлює таку класифікацію груп видів девіантної поведінки, критерієм якої є вид норми, яка порушується, а також специфіка негативних наслідків відхильної поведінки: 1) антисоціальна; 2) асоціальна; 3) ауто деструктивна. Антисоціальна – це група видів девіантної поведінки, що суперечать правовим нормам, загрожує соціальному порядку та благополуччю оточуючих людей. До цієї групи входять деліквентний та кримінальний види девіантної поведінки. Деліквентна поведінка – це поведінка, яка полягає у вчиненні особистістю дрібних правопорушень, за які її не притягують до відповідальності. Може виявлятися у формі бешкетування, хуліганства, коли, наприклад, особистість бажає розважитися,

але обирає для цього неприйнятні форми насамперед унаслідок недоліків у своєму вихованні. До делінквентної поведінки можна віднести в певних випадках і вияви вандалізму як форми руйнівної поведінки, спрямованої на безглузде знищення культурних і матеріальних цінностей. Аутодеструктивна – це група видів девіантної поведінки, що відхиляються від психологічної норми, часто медичних норм, загрожуючи цілісності й розвитку особистості. У цьому випадку йдеться про суїцидальну поведінку, поведінку з вираженою загрозою для життя, коли особистість віддає перевагу екстремальним видам діяльності, віктимну поведінку (поведінку жертви), адиктивну поведінку, фанатичну поведінку (сліпе слідування певним ідеям, наприклад, релігійному культу деструктивної спрямованості) тощо.

1.2. Соціально-психологічні чинники девіантної поведінки, особливості формування негативних проявів в учнів початкової школи

Аналіз наукової літератури дозволив виділити основні чинники детермінації девіантної поведінки учнів молодшого шкільного віку. До них віднесено біологічні, психологічні, соціальні та педагогічні чинники. Зрозуміло, що кожний з них має складну структуру, знаходиться у відповідному ієрархічному взаємозв'язку та потребує ретельного аналізу з погляду нейтралізації деструктивного впливу на процес розвитку дитини.

З аналізу психолого-педагогічної літератури можемо констатувати, що основною причиною девіантної поведінки є наростання емоційної напруженості, яка характеризується виходом за нормальні межі почуттів, емоцій, переживань дітей. За таких умов напруженість веде до втрати почуття реальності, зниження самоконтролю, нездатності правильно оцінювати свою поведінку.

Під впливом емоцій дитина перестає контролювати свої вчинки, здатна на безрозсудні дії, тобто девіантна поведінка – це зміна реакції дитини на

неприйнятну для неї ситуацію, спроба виправити ситуацію шляхом зміни своєї поведінки.

Крім головної причини – зростання напруженості життя, що зумовлює постійну тривожність у дітей і деформує їхню поведінку, діють також виховні фактори. Тобто, девіантна поведінка є також результатом неправильного виховання, сутність якого характеризують два основних стилі: або «тепличної опіки», або «холодного відторгнення».

Серед проблем, з якими стикаються вчителі початкових класів в умовах навчального закладу, є робота з девіантними дітьми. Як зазначає Ю. Луценко, за проведеними щорічними опитуваннями, кількість таких дітей зростає. Важливим кроком є раннє визначення девіантності та її причин. Учителю початкових класів необхідно знати індикатори девіантної поведінки, до яких у молодшому шкільному віці відносять:

- низьку пізнавальну активність, особистісну незрілість у дисонансі з вимогами до соціального статусу школяра;
- ейфоричний настрій та розгальмованість;
- підвищене прагнення до гострих відчуттів;
- інтерес до ситуацій, які включають агресію, жорстокість;
- немотивовані зміни поведінки;
- негативне ставлення до навчання;
- втечі з дому як протест проти покарання;
- прогалини у знаннях, виявлені на момент завершення навчання у початковій школі.

Психолого-педагогічну допомогу особистості, схильної до девіантної поведінки, можна розглядати як комплекс соціально-психологічних і педагогічних заходів, що спрямовані на виявлення і виправлення умов, які спричиняють прояви девіантної поведінки; створення передумов попередження відхилень у поведінці, зокрема, через пропаганду здорового способу життя; створення сприятливого соціально-психологічного клімату в мікросоціальному оточенні дитини; створення можливостей для

самореалізації особистості в суспільстві тощо. Останнє, зокрема, передбачає організацію роботи вчителя з девіантами, спрямовану на:

- розхитування і руйнування девіантних настанов, уявлень, мотивів, стереотипів поведінки та формування нових, позитивних;
- розвиток соціальної активності, інтересу до себе і оточуючих, сприяння у здобутті певного статусу в позитивно-спрямованих угрупованнях;
- навчання навичкам саморегуляції, співпраці, адекватному прояву активності, вмінню здійснювати правильний вибір форм поведінки;
- розвиток інтересу і здатності до творчості.

Загалом профілактично-корекційна робота спрямована на реалізацію таких функцій:

- *виховну* (поновлення позитивних якостей, що переважали до появи девіантної поведінки);
- *компенсаторну* (формування прагнення компенсувати певні соціальні недоліки, активізація діяльності у тій сфері, де особистість може досягти успіху, реалізувати потребу в самоствердженні);
- *стимулюючу* (активізація позитивної суспільно-корисної діяльності через зацікавлене емоційне ставлення до особистості);
- *коригувальну* (виправлення негативних якостей особистості, коригування мотивації, ціннісних орієнтацій, поведінки);
- *регулятивну* (забезпечення впливу учасників міжособистісної взаємодії для зміни ступеня участі особистості у груповій діяльності з поступовим переходом до саморегуляції і самоконтролю).

На думку психологів, методика виправлення «важких» школярів органічно пов'язана із загальною методикою виховання. Подолання важковиховуваності і є сукупність методів виховання, самовиховання і перевиховання, які забезпечують усунення негативного і поглиблений розвиток позитивного в особовій системі дитини. Методи виправлення особи одночасно впливають на свідомість, відчуття, поведінку, на розвиток особистості в цілому. Окремі методи подолання важковиховуваності без

взаємодії один з одним можуть виступати як засіб корекції поведінки, комплексне ж їх застосування робить ці методи засобом перебудови особової системи школярів.

Як свідчать зібрані факти, найчастіше відхилення у поведінці зумовлені комплексними причинами, проявляються як комплексне явище і вимагають комплексного підходу до їх усунення. Тому корекція девіантної поведінки повинна бути системною та здійснюватися постійно як довготривала цільова програма.

Очевидно, що профілактика і корекція девіантної поведінки є особливо дієвою на ранніх етапах, зокрема, під час навчання в школі. Тут слід приділяти увагу тим особливостям поведінки, що можуть передувати правопорушенням. Йдеться насамперед про *прогули* (можуть бути як формою девіантної поведінки, так і наслідком невротизації дитини – «шкільного неврозу»); *погану успішність у навчанні* (може бути зумовлена як педагогічною занедбаністю, так і дефектами інтелектуального розвитку, затримкою психічного розвитку загалом); *низький статус* дитини у шкільному колективі, ізолюваність у ньому тощо.

Практика доводить помилковість твердження про те, що відхилення у поведінці дітей молодшого шкільного віку – це лише прояв специфічних особливостей даного віку. Насправді ж, якщо вчасно не провести відповідну роботу по виявленню незначних відхилень у моральному розвитку, то в подальшому вони не тільки не зникнуть, а навпаки – нерідко підсилюються і проявляються у вигляді жорстокості, нечесності, схильності до крадіжок, бродяжництва, неповаги до старших і однолітків, негативного ставлення до навчання та інших девіацій.

Ми погоджуємося із думкою видатних педагогів і психологів про те, що одним з найважливіших методів корекції девіантної поведінки є бесіда. Мета і зміст таких бесід – нейтралізувати й попередити недостойні вчинки учнів. Доцільно проводити такі бесіди із застосуванням ігрової діяльності. Самі заняття будуються так, щоб дитина без особливих зусиль, але

послідовно і постійно оволодівала етичними знаннями й умінням застосувати їх у своєму житті і спілкуванні з оточуючими. Вікові особливості дітей вимагають, щоб такі заняття проводились у захоплюючій формі, були емоційними, методично й різноманітно побудовані, насичені прикладами і конкретними фактами.

Для успішного проведення бесіди багато значить психологічна підготовка до неї. Що і як готувати до бесіди, залежить від теми, яку вона розкриває.

Перш за все, характер бесіди повинен відповідати педагогічній меті і відносинам, що вже склалися між важким учнем і вчителем. Далі бесіда повинна проводитися у відповідній обстановці, краще всього в природній, наприклад по дорозі додому. Важковиховувані школярі взагалі люблять надавати послуги, хоча не завжди в цьому признаються навіть самим собі. З тим, кому допомагають, мимовільно стають відвертішими. Оформлення кабінету, випуск стінгазети – все це створює природну обстановку для розмови про життя, про себе.

Корекція девіантної поведінки молодших школярів є актуальною проблемою сучасної теорії і практики виховання. Протиріччя, що мають місце в період демократизації суспільного життя, недоліки сімейного і шкільного виховання, значне скорочення позашкільних закладів призводять до збільшення кількості учнів молодшого шкільного віку, чия поведінка виходить за межі освітньо-виховних та морально-правових норм. Усе це зумовлює необхідність корекції девіантної поведінки дітей та її науково-педагогічного забезпечення.

Науковий аналіз філософської, психолого-педагогічної, соціологічної літератури дав змогу визначити сутність девіантної поведінки як соціально-педагогічного явища, виділити низку поглядів, згідно яких девіантна поведінка інтерпретується як вчинки, дії неповнолітніх, що не відповідають офіційно прийнятим у даному суспільстві нормам.

Вивчення девіантної поведінки молодших школярів дозволило виділити такі її різновиди, як відхилення у поведінці, пов'язані із шкільною дезадаптацією, педагогічною занедбаністю, відхиленням у поведінці у зв'язку з соціальним сирітством, соціальною дезадаптацією. В учнів початкових класів вони формуються внаслідок впливу різних чинників: біологічних (генетичні ускладнення, фізіологічні аномалії); психологічних (психопатологія, порушення емоційно-вольової сфери, неврози); соціальних (несприятливі умови сімейного виховання, негативний вплив референтної групи); педагогічних (недоліки навчально-виховного процесу в школі).

Педагогічні детермінанти девіантної поведінки Р. Р. Овчарова (1998) для оцінки педагогічних чинників розвитку особистості дитини пропонує такі параметри: характер виховання (орієнтоване на дитину, стабільне, таке, що позитивно впливає; нестійке, нестабільне, суперечливе; байдуже до дитини, нестабільне, таке, що дезорганізує; вороже, таке, що негативно впливає на дитину тощо); характер освітньої роботи з дітьми (особистісно орієнтована, розвивальна; репродуктивно-адаптивна, малоефективна; інформаційно-репродуктивна, неефективна тощо). Зрозуміло, що ці чинники позначаються на розвитку дитини не безпосередньо, а заломлюючись через її внутрішню позицію (взаємодію, відносну незалежність, опірність; протидію, гіпернезалежність, негативізм, впертість; бездіяльність, гіперзалежність, нестійкість, конформізм тощо). Також великого значення набуває ставлення педагога до дитини з девіантною поведінкою, досліджуючи яке, І. Козубовська та Г. Товканець встановили, що: – ставлення стійко-позитивного типу (одинакове, тепле ставлення, турбота, прагнення допомогти) є характерним лише для 10% досліджуваних педагогів; – ставлення нестійкого типу (ситуативність поведінки педагога залежно від настрою, вчинків учня, загальної емоційно-позитивної спрямованості) виявляють близько 20% вчителів; – ставлення стійко-негативного типу (відкрито вороже ставлення, необ'єктивність оцінки, упередженість, зосередження уваги лише на негативних учинках, ігнорування позитивних якостей дитини) є характерним

для 53% досліджуваних педагогів; – байдуже ставлення (незацікавленість причинами неуспішності дитини, його особистістю, орієнтація на спілкування лише на офіційному, рольовому рівні) можна констатувати у 17% досліджуваних учителів.

Отже, особливо несприятливим для розвитку особистості є поєднання ворожого ставлення вихователів до дитини, авторитарного характеру навчання і виховання, а також пасивної або такої, що протидіє, позиції дитини. Індивідуально-психологічні детермінанти девіантної поведінки У становленні та розвитку девіантної поведінки особливо велику роль відіграють особливості локусу контролю і рівень самоповаги особистості, що актуалізуються в підлітковому віці. Відповідно до теорії девіантної поведінки, поведінку, що відхиляється від загальноприйнятих норм, можна розглядати як засіб підвищення самоповаги і психологічного самозахисту.

Адже кожна людина прагне до позитивного Я-образу, відповідно низька самоповага переживається як психотравмуючий стан, якого особистість хоче позбутися. Це спонукає її до вчинків, у яких вона прагне підвищити рівень самоповаги, долаючи виявлені недоліки. Однак це характерне не для всіх людей. Частина з них має негативне самосприйняття, що виявляється, по-перше, у стійкому переконанні особистості відсутності в неї особистісноцінних якостей або можливості здійснювати особистісно і суспільно значимі вчинки; по-друге, в оцінюванні ставлення з боку значущих для людини осіб як недоброзичливого або, взагалі, негативного; по-третє, відсутністю механізмів психологічного захисту, що дозволяють пом'якшити сприймання ситуації як негативної, або невмінням їх ефективного використання. У результаті така особистість опиняється перед вибором: або продовжувати переживати негативні емоції через невідповідність вимогам і нормам, або діяти в напрямку підвищення самоповаги в поведінці, що спрямована проти цих норм. В останньому випадку бажання відповідати очікуванням суспільства зменшується, а прагнення ухилитися від них зростає.

Нова, негативна соціальна ідентичність формує і нові критерії самооцінки: те, що було погано в системі загальноприйнятих норм, стає хорошим у системі антинорм. Отже, утворюється порочне коло: здійснюючи антинормативні вчинки, особистість тим самим привертає до себе увагу, інтерес, отже, у власних очах, підвищує самоповагу. Формується негативне ставлення до санкцій із боку «нормальних» людей, що поступово призводить до зменшення частоти спілкування девіантної особистості з ними. Водночас відбувається активізація спілкування з девіантним середовищем, в якому девіантні вчинки особистості схвалюються, закріплюючи відповідну мотивацію поведінки та суб'єктивний особистісний сенс такої поведінки для людини загалом.

Біологічні фактори виражаються в існуванні несприятливих фізіологічних або анатомічних особливостей організму учня, що перешкоджає процесам його адаптації і соціалізації.

Генетичні фактори (передаються спадково), це може бути порушення головного мозку, тілесні вади, дефекти слуху, зору, пошкодження ЦНС. Дані пошкодження школярі отримують ще під час пологів, вагітності матері, в силу вживання алкоголю, куріння, різних захворювань матері (фізичні, психічні травми), вплив спадкових захворювань, особливо спадковості з алкоголізмом.

Психофізіологічні фактори пов'язані з впливом на організм підлітка психофізіологічних навантажень, конфліктних ситуацій, хімічного складу навколишнього середовища, нових видів енергії, що призводить до різних алергічних, соматичних хвороб.

Фізіологічні фактори Включають в себе різноманітні дефекти: дефекти мови, зовнішності, недоліки конституційно-соматичного складу, які в більшості викликають негативне ставлення з боку оточуючих, що призводить до перекручення системи міжособистісних відносин учня в групі однолітків.

А. Лічко визначила такі основні причини, внаслідок яких може розвиватись девіантна, відхилена поведінка:

1) Психічна хвороба починається в підлітковому віці тому, що її скритий (латентний) період розповсюджується на багато років і вона просто не встигає розвиватися в дитинстві.

2) Психічні порушення викликаються тим, що в підлітковому віці середовище і суспільство починають надавати підлітку непосильні для нього вимоги.

3) Перехідний вік визначає своєрідність хвороботворних переживань, накладає відбиток на протікання психічної хвороби.

4) Перехідний вік прискорює розвиток порушень, що намітилися ще в дитинстві.

5) Процеси перехідного віку роблять підлітка чутливим до різноманітних несприятливих впливів.

6) Період статевого дозрівання провокує прояви раніше прихованої патології розвитку [22].

Підліткова патологія найпомітніше всього проявляється в сфері самосвідомості та емоцій. Часто в підлітків зустрічаються такі розлади в особистісній сфері як: синдром відчуження; роздвоєння особистості; деперсоналізація (втрата відчуття Я). Відчуження, що травмує відношення емоційності може бути спрямоване, як на середовище (дереалізацію), так і на власне Я (деперсоналізація). В другому випадку має місце самовідчуження: власне Я має вигляд чужого та дивного, втрачає сенс будь-якої діяльності, проявляється апатія, притупляються емоції.

Передумови виникнення відхилення у поведінці школярів зумовлюються не лише віковими особливостями, а й обставинами за яких формується особистість учня. Асоціальна поведінка дорослих – це небезпека у підготовці юного покоління до життя і не лише тому, що наслідуючи дорослих, дитина засвоює аморальні стосунки і сама може вирости аморальною. Окрім сім'ї моральний вибір підлітка визначається іншими чинниками: шкільним колективом; педагогами; суспільством. Неспроможність батьків виступати повноцінними зразками відповідальної

поведінки, відхилення від функцій контролю за дитиною, призводять до порушень у розвитку дитини. Підліток розширює коло свого спілкування інтенсивно оволодіває різними соціальними ролями і тому потребує допомоги батьків. До чинників, які визначають умови виникнення і розвитку девіантної поведінки, можна віднести і розумове та емоційне перевантаження. Головне місце серед невротичних розладів в підлітковому віці посідають астенічні розлади. Інформаційне перенавантаження мозку в шкільному віці призводять до неврастенії, яка проявляється в дратівливості, в погіршенні самопочуття. Нерідко причиною невротичних розладів у підлітків служить ярлик невстигаючого учня.

Гостро ранив психіку школяра і відсутність поваги до них з боку педагогів. Намагаючись помститися вчителю учні, у свою чергу, починають поводитися грубо, роблять все наперекір вимогам такого педагога. Існує зв'язок між різними видами порушення поведінки та неповноцінності центральної нервової системи підлітків (найчастіше це родові травми, асфіксії, результат ускладнень дитячих хвороб). Наслідком цих відхилень є порушення розумової активності, емоційна незрілість, відхилення у темпі статевого дозрівання.

Можна виокремити декілька основних теоретичних підходів до пояснення причин девіантної поведінки [13;30]. Так, відповідно до психоаналітичного підходу, девіантна поведінка особистості виявляється тоді, коли психологічний захист, спрямований на зменшення напруги внаслідок неефективної взаємодії трьох підструктур особистості Ід, Его і Супер-Его, є недостатнім для повноцінного функціонування особистості (З. Фрейд). Причинами девіантної поведінки, на думку А. Адлера, є недостатня або викривлена компенсація почуття неповноцінності, а за К. Хорні — почуття тривоги, що веде до неврозів тощо. Е. Фром пояснює девіантну поведінку особистості через певні психологічні механізми (конформізм, руйнівна поведінка та ін.), за допомогою яких людина вирішує суперечності

між прагненням ствердити себе як індивідуальність і прагненням бути включеною до людської спільноти.

Представники біхевіоризму (Б. Скіннер, А. Бандура та ін.) стверджують, що девіантна поведінка соціально зумовлена і є реакцією на певні підкріплення зовнішнього середовища, результатом соціального навчіння тощо.

Згідно з когнітивним напрямом психології (А. Бек, Г. Келлі та ін.), основою девіантної поведінки є неадекватні мислительні схеми, особистісні конструкти, що спричинюють неадекватні сприймання й інтерпретацію інформації і, відповідно, неадекватні почуття та дії. Згідно поглядів А. Елліса, у такої особистості формуються ірраціональні настановлення, зокрема настановлення повинності (впевненості особистості в існуванні універсальних принципів, що мають бути реалізовані, незважаючи ні на що), катастрофічні настановлення (оцінка будь-яких подій, що відбуваються в житті особистості, як жахливих, катастрофічних), оцінні настановлення (окремі аспекти інших людей та їх поведінки ототожнюються з їхньою особистістю загалом) та ін.

У межах гуманістичного підходу (А. Маслоу) девіантна поведінка може бути наслідком блокування процесу самореалізації і фрустрації базових потреб, коли самоактуалізація через духовність та творчість трансформується у самоствердження через девіантну поведінку. За К. Роджерсом, ця тенденція посилюється через відсутність “позитивної безумовної уваги”, безумовного прийняття особистості дитини дорослими такою, яка вона є. Згідно поглядів В. Франкла, в основі девіантної поведінки особистості лежить втрата сенсу життя і екзистенційний вакуум — переживання безглуздості життя, його спустошеності.

Загалом, спираючись на ці підходи, можна виокремити такі групи чинників, що зумовлюють девіантну поведінку особистості:

- соціальні – визначаються несприятливими соціальними, економічними, політичними й т. п. умовами існування суспільства;

- соціально-психологічні – пов’язані з несприятливими особливостями взаємодії особистості зі своїм найближчим оточенням, з негативним впливом останнього на розвиток особистості;
- педагогічні – виявляються в недоліках сімейного та шкільного виховання;
- індивідуально-психологічні – пов’язані з наявністю певних характеристик індивіда, що ускладнюють процес його соціалізації.

Аналізуючи соціальні чинники девіантної поведінки, слід, насамперед, звернути увагу на соціальні, політичні, економічні проблеми, суспільну мораль та моральні цінності, що притаманні суспільству в перехідний, кризовий період.

Так, несприятливе соціально-економічне становище в країні, у тому числі невисокий рівень матеріальної забезпеченості та соціальної захищеності широких верств населення, спричинює невизначеність, тривогу людей, їх невпевненість у майбутньому. Такий стан посилюється через соціальну політику, що здійснюється державою, коли зразки сваволі та насилля демонструє сама влада по відношенню до своїх громадян. При цьому може виникнути так званий феномен «порівняльної депривації» як наслідок розшарування суспільства, наявності привілеїв у невеликої кількості людей, які до того ж не завжди підтверджуються їх особистісними і професійними якостями.

До цього слід додати комерціалізацію сфери освіти, охорони здоров’я, дозвілля тощо, скорочення мережі культурних та спортивних закладів, практичну відсутність безкоштовних центрів дозвілля, коли багатьом людям практично «нема куди себе подіти» у вільний час.

До соціальних чинників девіантної поведінки слід також віднести стан аномії (падіння моральності), властивий кризовому суспільству, відмову від попередніх ідеалів і несформованість нових, «подвійну мораль», протилежність декларованих та реальних цінностей й ідеалів. Особистість усвідомлює і переживає сильні негативні емоції через прірву між офіційними

культурними цінностями і неможливістю їх досягнення. Н. Максимова [20] вказує на економічне підкріплення процесу деградації суспільної свідомості, коли люди з вищою освітою отримують меншу винагороду за свою працю, аніж люди з нижчою кваліфікацією.

До соціальних чинників девіацій у поведінці особистості слід віднести культ насильства, що ствердився в сучасному мистецтві, лібералізацію статевої моралі. Особливу роль у цьому контексті відіграють засоби масової комунікації, що демонструють широкий потік фільмів, пісень й т.п. зі сценами насильства та аморальної поведінки, негативно впливаючи на духовний світ особистості. Згідно з теорією соціального наслідання А. Бандури, через це створюються моделі девіантної поведінки, які є своєрідним зразком для копіювання такої поведінки широкими верствами населення [30].

Необхідно також зважити на несприятливу екологічну ситуацію. Адже, як показують результати досліджень, екологічні чинники здатні провокувати агресивну поведінку, вони позначаються на генетичному коді, спричинюючи, зокрема, спадкову (генетичну обтяженість) щодо адиктивної поведінки [10;20], погіршення стану фізичного і психічного здоров'я, збільшення кількості осіб, схильних до депресії, нав'язливих страхів тощо [2].

Серед соціально-психологічних чинників девіантної поведінки особистості слід, насамперед, указати на особливості взаємодії такої особистості із сім'єю і, зокрема, на досвід спілкування з батьками в дитинстві.

Загалом сім'я порівняно з іншими соціальними інститутами має такі особливості, що позначаються на успішності соціалізації дитини [3]:

- наявність усіх форм життєдіяльності людини, що реалізуються через функції сім'ї, сім'я фактично являє собою суспільство в мініатюрі, з якого вибудовується вся соціальна взаємодія;
- включеність дитини в сім'ю від дня її народження, формування саме в сім'ї перших уявлень про гарне і погане, про добро і зло, коли дитина є найсприйнятливішою до виховних впливів; фактично сім'я є першою

сполучною ланкою між людиною і суспільством, що здійснює передачу від покоління до покоління генетичного коду, певних соціальних цінностей, що на суб'єктивному рівні виступають як ціннісні орієнтації членів сім'ї;

➤ безперервність і тривалість, постійний контакт людей різної статі, віку, життєвого досвіду призводять до інтеріоризації дітьми норм і зразків поведінки, насамперед — батьків, і тільки потім інших людей поза сім'єю;

➤ переважний емоційний характер зв'язків між членами сім'ї на основі любові і симпатії створює сприятливу основу для спрацьовування таких неусвідомлюваних дитиною соціально-психологічних механізмів впливу, як наслідування, навіювання, психічне зараження тощо; при цьому забарвленість емоційних контактів впливає на формування почуття задоволення (незадоволення) собою і навколишнім світом.

При цьому Я-образ і самооцінка, що навіюються дитині, можуть бути як позитивними, коли дитині навіюється, що вона є гарною, доброю, розумною та ін., так і негативними, коли дитині навіюється, що вона погана, зла, дурна тощо.

Батьки можуть впливати на формування Я-образу дитини також шляхом стимулювання такої поведінки дитини, що може підвищити чи понизити її самооцінку, змінити її власний образ. Це відбувається, наприклад, у результаті орієнтації дитини на реалізацію певних цілей і планів, досягнення тих чи інших стандартів.

Якщо ці цілі і плани відповідають реальним психофізіологічним і психологічним можливостям дитини, її схильностям та інтересам, то створена ситуація успіху сприяє формуванню позитивного Я-образу, підвищенню самоповаги. А якщо ні, то невдача призводить до втрати самоповаги, непевності, тривожності тощо [25].

Отже, відповідно до теоретичних підходів основних напрямів психології, можна виокремити такі групи чинників, що детермінують девіантну поведінку особистості: соціальні, соціально-психологічні, педагогічні, індивідуально-психологічні.

1.3. Особливості девіантної поведінки учнів початкової школи

Віковий підхід розглядає девіації поведінки з позиції вікових особливостей і норм. Поведінка, не відповідна віковим шаблонам і традиціям, може бути визнана такою, що відхиляється. Це можуть бути і кількісні (гротескові) відхилення, відставання (ретардація) або випередження (прискорення) вікових поведінкових норм, і їх якісні інверсії. Ранній емоційний досвід дитини є важливим чинником формування особистості. Фундамент розвитку здорової психіки закладається, коли дитина оточена любов'ю батьків, відчуває повне прийняття та захист. Несприятливий вплив родинних стосунків на формування особистості виявляється у незадоволенні її життєво важливих соціально-психологічних потреб у ранньому віці. Характеризуючи вікові особливості девіантної поведінки особистості, слід зазначити, що у дошкільному віці говорити про девіантну поведінку як таку не доводиться через відсутність стійких моральних переконань у дітей. Водночас саме у цей період закладаються перші уявлення про добро і зло, моральні норми загалом, перший досвід спілкування із соціумом, особливості якого закладають специфіку самосприйняття, ставлення дитини до себе, до інших, до моральних норм.

Динамізм соціальних процесів у періоди криз і значних соціальних перетворень призводить до того, що попередні соціальні норми та цінності руйнуються, перестають відповідати новим життєвим умовам, люди втрачають орієнтацію, що у свою чергу веде до дезорганізації та соціальних відхилень. У сучасному суспільстві соціальні процеси, які відбуваються характеризуються декількома тенденціями. З одного боку, це руйнування форм спільної людської діяльності, які існували раніше, а з іншого - становлення їх нового різноманіття. Нововведення у галузях економіки, права, політичного улаштування невідомо змінили суспільне життя. Це зумовило серйозні зміни у культурному просторі: злам цінностей, норм, традицій, стереотипів, колишніх стилів мислення та діяльності.

Девіантна поведінка у будь яких її проявах – це медичні, соціальні, правові проблеми, які можуть заподіяти непомірні збитки здоров'ю, суспільстві, порядку тощо.

Початок навчання у школі є одним із найскладніших та найвідповідальніших періодів у житті дитини. Докорінно змінюється режим, умови її життєвої активності, з'являються нові обов'язки, пов'язані з навчальною діяльністю, істотно збільшуються розумові, емоційні та фізичні навантаження. Молодший школяр долучається до оновленої соціальної групи однолітків, у його життя входить нова значуща особистість – учитель. Усе це часто викликає появу цілої низки негативних психічних станів.

Щороку збільшується кількість дітей, поведінка яких суперечить соціальним, моральним і правовим нормам у суспільстві. Серед дітей треба проводити профілактичну роботу та здійснювати педагогічну корекцію в поведінці сформованої особистості.

Учені звертають особливу увагу на проблему прояву негативної поведінки серед молодших школярів, оскільки основні стереотипи поведінки закладені саме в цьому віці. Проблема, з якою стикаються вчителі початкової школи, – це формування в дітей певної поведінки для поліпшення успішності учнів, які відстають у навчанні.

Дослідники в галузі психології визначають термін «негативні прояви в поведінці» як психологічний захист, який відбувається в ситуаціях відхилень у психічному розвитку людини. Отже, психологічна основа негативних реакцій – незадоволення дитини будь-якими важливими соціальними потребами: потребою в спілкуванні, повазі, схваленні, емоційному контакті з близькими або однолітками. Відтак, блокування цих потреб може стати джерелом емоцій, які в разі їх усвідомлення призведуть до негативної поведінки [1].

Вагомий внесок у розв'язання проблеми дослідження психологічних аспектів порушення поведінки належить Л.В. Долинській, М.В. Добриніній,

О. І. Захарову, І. Ю. Кулагіній, А. О. Любліну, І. К. Матюші, В. С. Мухіній, Л. Ф. Обуховій, Н. Ф. Талізіній, М. М. Фіцулі, Л. М. Фрідману та ін.

У молодшому шкільному віці під час взаємодії з дорослими та однолітками в дитини зароджується алгоритм поведінки, у якому відбуваються стійкі поведінкові реакції. У складних ситуаціях дитина експериментує, застосовуючи різні альтернативи поведінки. Тому неправильна поведінка молодших школярів – це тривожний сигнал для дорослих: її не можна ігнорувати, доведеться контролювати такі прояви та використовувати різні методи та прийоми, щоб дитина впоралася з ситуацією. Дітям із негативною поведінкою властиві неадекватна самооцінка, агресивність і тривожність. У зв'язку з цим першочергова мета початкової школи – запобігти відхиленням у поведінці дітей.

До негативних поведінкових проявів у дітей молодшого шкільного віку можемо віднести непослух, негативність, агресивність, упертість, сором'язливість, нечесність, хитрощі тощо.

Основні чинники та умови, що спричиняють формування і закріплення психологічних станів у дітей молодшого шкільного віку:

- а) зростання зайнятості батьків;
- б) зростання кількості розлучень та сімейних конфліктів;
- в) психологічні проблеми, що пов'язані з адаптацією першокласника до умов шкільного навчання.

Інші причини появи негативних особистісних проявів:

- неправильне виховання в сім'ї;
- взаємостосунки з однолітками;
- відсутності готовності дитини до школи;
- соціально-психологічна занедбаність;
- навчальні перенавантаження учнів;
- неадекватні очікування батьків стосовно успішності своїх дітей;
- низька психологічна культура деяких учителів тощо [2].

Істотний вплив на формування негативних психічних станів, таких як гнів, агресія, страх, здійснюють сучасні засоби масової інформації.

Насамперед, щоб здійснити профілактичні заходи щодо негативної поведінки молодших школярів, потрібно спочатку з'ясувати їх психолого-педагогічні характеристики.

По-перше, діяльність молодшого школяра має специфічну соціальну ситуацію розвитку. Основна особливість віку – зміна соціальної позиції та прийняття нової соціальної ролі «учень».

По-друге, у новій соціальній ролі учні адаптуються до нових умов, змінюють розпорядок дня, підвищують потребу в дотриманні правил і виконанні певних вимог. У них формується здатність навчатися. Саме тому молодший шкільний вік надзвичайно важливий у формуванні та закріпленні елементарних форм свідомої поведінки.

У молодшого школяра відбувається пошук внутрішньої позиції, зміст якої залежатиме від ставлення дитини до оточення. Як наслідок, є дві життєві позиції, які можуть сформуватися через негативну самооцінку – це депресія та безнадія. Зауважимо, що гнів, агресивні реакції – це прийоми самозахисту від почуття провини та сорому [3].

Існує безліч причин, які призводять до поведінкових порушень у дітей шкільного віку, які зі свого боку спричиняють зниження навчальної діяльності.

Зокрема, це складні психологічні особливості дітей, проблеми, які виникають у сім'ях, психічні розлади, недоліки в організації профілактичної роботи.

Одна з вагомих причин щодо поведінкових відхилень учнів – це безпорадність у розумінні, що стоїть за такою поведінкою. Такі учні пов'язують першопричину своїх поведінкових розладів зі збігом обставин та впливом зовнішніх чинників.

Варто наголосити на роботі з батьками дітей початкових класів, щоб уникнути негативних проявів поведінки учнів. Для цього вчителі початкових

класів повинні проводити інформаційну роботу з батьками, провести опитування, щоб з'ясувати освітні можливості батьків, умови виховання в сім'ї, підкреслити найважливіші моменти у взаєминах між ними та дітьми, дати їм поради, допомогти визначити вибір методів впливу на дитину, спрямованих на виховання їх у любові та взаємодопомозі.

Отже, можемо виокремити такі чинники негативної поведінки дітей:

- 1) недостатня увага з боку інших, особливо значущих осіб (батьків, опікунів, авторитетних дорослих, однолітків);
- 2) криза, викликана психічним життям – криза семи років;
- 3) неправильний тип виховання в сім'ї;
- 4) несприятлива адаптація дитини до школи [4].

Таким чином, негативна поведінка призводить до формування стійких порушень поведінки, які виникають уже в молодшому шкільному віці. Тому досліджувати поведінку дітей цього віку, її особливості впливу на навчальну діяльність актуально сьогодні та важливо для розвитку дитячої особистості.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Емпіричне дослідження наявності ознак девіантної поведінки у молодших школярів та їх інтерпретація

Власне, психологічна допомога особистості здійснюється за такими напрямками, як психологічна превенція (попередження, профілактика) і психологічна інтервенція (подолання, корекція, реабілітація). Водночас психодіагностика є допоміжним засобом, що вирішує проміжні практичні завдання.

Психологічна допомога особистості з девіантною поведінкою передбачає насамперед її психологічну діагностику, що має на меті встановити і різновид девіантної поведінки особистості, і чинники, що її зумовили. Традиційно причини девіантної поведінки шукають, виявляючи особливості сімейного оточення, роботи школи чи трудового колективу, впливу неформального оточення. Незаперечуючи важливості аналізу цих чинників, у психологічній діагностиці слід насамперед зосередитися на, власне, психологічних проявах девіантної поведінки.

Дані багатьох науковців свідчать про наявність серед молодших школярів дітей, які виявляють девіантну поведінку та закликають до співпраці з боку медичних працівників, психологів, батьків, вчителів, вихователів, працівників правоохоронних органів, а також вчителів фізичної культури. Ще до недавнього часу одним з головних показників виховної роботи були кількість та якість підготовки різноманітних заходів у школі.

Життя показало, яких моральних та економічних збитків зазнає суспільство від такого роду виховання. На жаль, точного, надійного та зручного інструментарію для визначення результатів виховної діяльності досі не створено. Сьогодні вкрай потрібний якісно новий підхід до аналізу роботи вчителя і школи на основі досягнень науки.

Діагностика передбачає всебічний і поглиблений аналіз особистості, виявлення недоліків у її поведінці та їх причин, позитивних аспектів і спрямована на розв'язання практичних завдань -- гармонізацію розвитку особистості, сприяння її особистісному зростанню.

При цьому обстеження особистості з девіаціями поведінки має проводитися на основі прийняття досліджуваного, гуманного ставлення до нього, співпраці з ним і відзначатися:

- цілеспрямованістю, чітким визначенням, що саме буде предметом і метою спостереження;
- системним підходом, що дозволить вірогідно відрізнити випадкове від типового, закономірного, врахувати всі ознаки девіантної поведінки, розглядати всі чинники девіантної поведінки в їхньому взаємозв'язку;
- планомірністю і аналітичністю, що передбачає наявність чітко визначеної мети, засобів, послідовності дій, не тільки з констатацією фактів, а й їхнім поясненням, виявленням психологічної природи;
- реєстрацією результатів, що дозволяє виключити помилки пам'яті, зменшити тим самим суб'єктивізм висновків і узагальнень;
- оперуванням системою однозначних понять, спеціальних термінів, що сприяють чіткому, недвозначному позначенню матеріалу, який спостерігається, а також забезпеченню єдиного підходу до інтерпретації результатів;
- прогностичним характером, що дозволить визначити умови і за собинадання психологічної допомоги особистості тощо.

Виокремлюють такі *стадії психологічної діагностики*:

- попередня стадія (виявлення зовнішніх особливостей девіантної поведінки, попереднє формулювання гіпотези щодо можливих причин відхилень у поведінці особистості);

- стадія уточнення (аналіз соціально-психологічних, педагогічних та індивідуально-психологічних чинників девіантної поведінки, уточнення гіпотези);

- заключна стадія (вивчення індивідуально-психологічних якостей особистості, її фізичного і психічного здоров'я для уточнення причин відхилень у поведінці й прогнозування тенденцій особистішого розвитку).

Для визначення особливостей девіантної поведінки використовується низка методів, серед яких слід відзначити, насамперед, спостереження. Як відомо, спостереження в психології полягає у фіксації проявів психічних явищ у поведінці на основі їхнього безпосереднього сприйняття.

Предметом спостереження є вербальні і невербальні акти поведінки у певних ситуаціях. Це, насамперед, мовна діяльність (зміст, послідовність, тривалість, частота, спрямованість, інтенсивність), експресивні реакції (виразні рухи обличчя, тіла), положення тіла у просторі (переміщення, нерухомість, відстань, швидкість, напрямок руху), фізичні контакти (торкання, поштовхи, удари, передачі, спільні зусилля). Саме ці акти поведінки, будучи відокремлені і зареєстровані належним чином, стають характеристиками інтелектуального й особистісного розвитку, динаміки досягнень, виразності психічних станів тощо.

Так Н. Максимова пропонує під час спостереження фіксувати такі особливості поведінки і зовнішнього вигляду досліджуваного з девіантною поведінкою [23]:

- загальний зовнішній вигляд (загальний соматотип, фізичні особливості, наявність фізичних недоліків або диспропорцій, постава, міміка і жестикуляція, тримається скуто чи вільно, адекватно чи ні, охайність в одязі, зачісці, чистота тіла, ступінь загальної рухливості тощо);

- особливості мовлення (інтенсивність і тембр голосу, темп мовлення, чіткість вимови, словарний запас, наявність жаргону, брутальних виразів, специфіка вираження думок -- ступінь послідовності, логічності, чіткості, швидкості словесної реакції);

- соціальна поведінка (особливості встановлення контактів, ступінь невимушеності при цьому, товарицькість, наявність соціальних навичок, вихованість, специфіка поведінки за ступенем домінування, агресивності, підлеглості та довірливості тощо);
- настрої (ейфорія, безтурботність, врівноваженість, серйозність, відсутність гумору, поганий настрій, тривога тощо);
- ставлення до обстеження (ступінь зацікавленості: від активного небажання або недовіри, байдужості до надмірної зацікавленості);
- особливості діяльності під час обстеження (ступінь уважності, швидкість вирішення поставлених завдань, особливості орієнтувальної основи дій – намагання знайти загальний спосіб вирішення завдання або дії методом спроб і помилок, темп роботи – ступінь рівномірності, швидкості, сумлінності і охайності при виконанні завдань, реакція на невдачі – агресивна, звинувачення себе, відмова від діяльності, байдужість та ін.).

Слід зауважити, що спостереження здійснюється за певною схемою, в якій традиційно виділяють такі етапи:

1. Визначення мети спостереження (для чого, навіщо воно здійснюється?).
2. Вибір об'єкта дослідження (який індивід чи якого роду група підлягають вивченню?).
3. Уточнення предмета дослідження (які саме прояви поведінки розкривають зміст досліджуваних психічних феноменів?).
4. Планування ситуацій спостереження (у яких випадках чи за яких умов предмет дослідження виявляє себе найчіткіше?).
5. Підбор способу спостереження, що найменше впливає на об'єкт і забезпечує збирання необхідної інформації (як спостерігати?).
6. Установлення тривалості загального часу: досліджень і числа спостережень (скільки спостерігати?).
7. Вибір способів реєстрації досліджуваного матеріалу (як вести записи?).

8. Прогнозування можливих помилок спостереження і пошук можливостей їхнього запобігання.

9. Здійснення попереднього, пілотажного спостереження, необхідного для уточнення дій попередніх етапів і виявлення організаційних недоробок.

10. Уточнення програми спостереження.

11. Проведення спостереження.

12. Обробка й інтерпретація отриманої інформації [23].

Крім того, вважається доцільним проведення спостереження декількома спостерігачами протягом досить тривалого часу в різноманітних умовах життєдіяльності досліджуваних. При цьому важливо, щоби попередньо виділені категорії поведінки, що фіксуються у спостереженні, оцінювалися за частотою їх прояву. Наприклад: 5 балів, якщо даний вид поведінки виявляється практично завжди; 4 бали, коли часто; 3 бали, якщо важко сказати, чи частіше виявляється чи ні; 2 бали, якщо іноді; 1 бал, коли практично не виявляється.

Це дасть можливість отримати результати спостереження за шкалою рейтингу і тим самим полегшити їх обробку та інтерпретацію.

Психологічна допомога особистості з девіантною поведінкою передбачає насамперед її психологічну діагностику, що має на меті встановити і різновид девіантної поведінки особистості, і чинники, що її зумовили. Традиційно причини девіантної поведінки шукають, виявляючи особливості сімейного оточення, роботи школи чи трудового колективу, впливу неформального оточення. Незаперечуючи важливості аналізу цих чинників, у психологічній діагностиці слід насамперед зосередитися на, власне, психологічних проявах девіантної поведінки.

Емпіричне дослідження було проведене на базі Голованівського ліцею ім. Т. Г. Шевченка Голованівської селищної ради Кіровоградської обл.:

4 А клас – 16 учнів,

4 Б клас – 33 учнів.

У нашому дослідженні під поняттям «девіантна поведінка» ми розуміємо систему дій та вчинків молодших школярів, які відхиляються від соціальних норм та правил і виявляються у стійкій неуспішності, відсутності бажання навчатися та саморозвиватися (девіацій соціальної активності) через недоліки сімейного виховання та взаємодії з оточуючими (девіації спілкування), проблеми зі здоров'ям (фізичні, психічні або духовні) та недосконалу організацію навчально-виховного процесу у школі. Виходячи з того, що девіантна поведінка є результатом проблем виховання, першим чинником детермінації девіантної поведінки є важковиховуваність, яку ми визначали за допомогою методики, розробленої Валентиною Михайлівною Оржеховською (доктор педагогічних наук, професор, Інститут проблем виховання АПН України, завідувач лабораторією превентивного виховання), що має кількісні і якісні критерії визначення.

Аналіз анкет показав, що у четвертих класах лише 23% дітей мають епізодичні виявлення важко виховуваності, тобто перший ступінь, але нас непокоїть той факт, що ще 27% дітей байдуже ставляться до навчання, ще 29% мають недружні стосунки з однолітками, лише 21% не мають виражених проблем. Таким чином, можемо припустити, що ці діти мають всі підстави для розвитку в подальшому важковиховуваності через те, що саме навчання та спілкування є провідними важелями у формуванні соціально позитивного члена суспільства в майбутньому.

Таблиця 1.

Результати дослідження за методикою Оржеховської В. М.

Учні/рівні важковиховуваності	I рівень (епізодична)	II рівень	III рівень	Не мають виражених проблем
49 учні	11	12	14	10
% учнів	23	27	29	21

Виходячи з того, що девіантна поведінка є результатом проблем виховання, першим чинником детермінації девіантної поведінки є

важковиховуваність, яку ми визначали за допомогою методики, розробленої В. Оржеховською, що має кількісні і якісні критерії визначення:

- ✓ 23% учнів мають епізодичні виявлення важковиховуваності, тобто перший ступінь;
- ✓ 27% дітей байдуже ставляться до навчання;
- ✓ 29% мають недружні стосунки з однолітками;
- ✓ 21% не мають виражених проблем.

Таким чином, можемо припустити, що ці діти мають всі підстави для розвитку в подальшому важковиховуваності через те, що саме навчання та спілкування є провідними важелями у формуванні соціально позитивного члена суспільства в майбутньому.

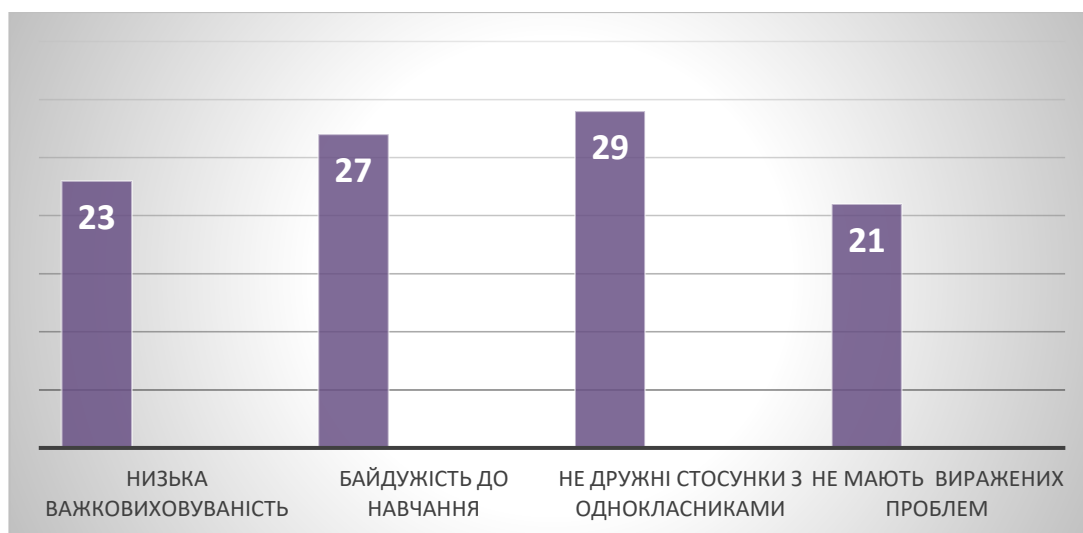

Рис. 2.1. Наявність ознак девіантної поведінки у молодших школярів.

Аналіз анкет показав, що у четвертих класах лише 23% дітей мають епізодичні виявлення важковиховуваності, тобто перший ступінь, але нас непокоїть той факт, що ще 27% дітей байдуже ставляться до навчання, ще 29% мають недружні стосунки з однолітками, лише 21% не мають виражених проблем. Таким чином, можемо припустити, що ці діти мають всі підстави для розвитку в подальшому важковиховуваності через те, що саме навчання

та спілкування є провідними важелями у формуванні соціально позитивного члена суспільства у майбутньому.

Також ми провели бесіду, в ході якої теж встановлювали факти наявності прояву важковихованості.

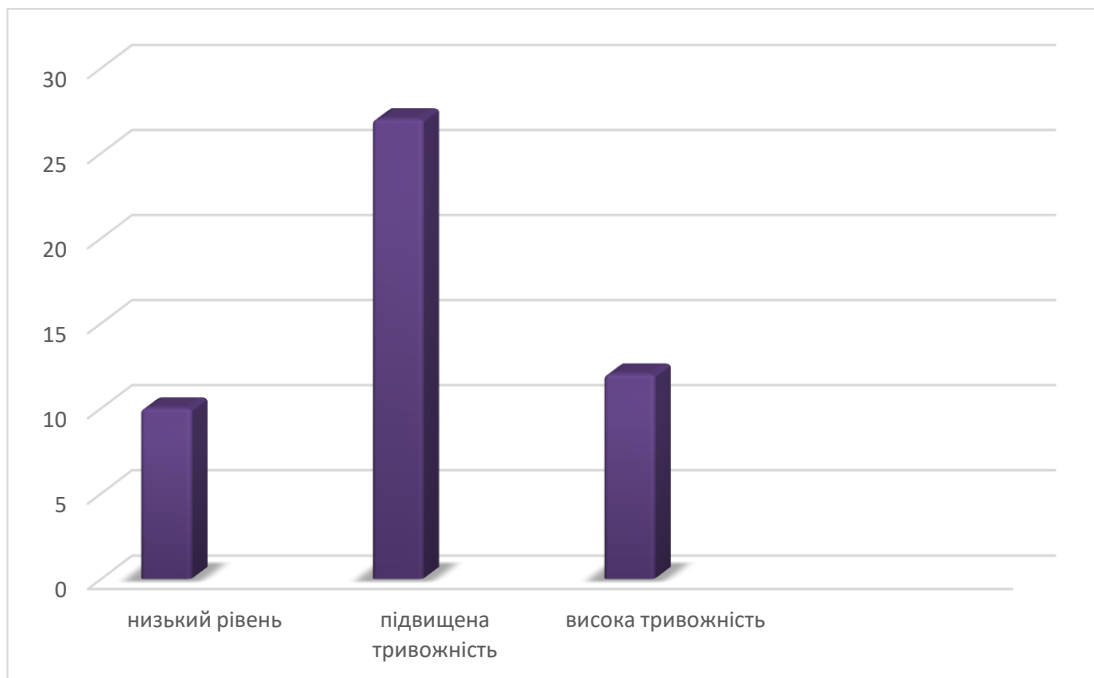

Рис. 2.2. Рівні прояву тривожності у молодших школярів.

Отримані результати становлять наступні показники:

- 1) 7 учнів (20%) низький рівень тривожності;
- 2) 21 учень (54%) підвищена тривожність;
- 3) 11 учнів (26%) висока тривожність.

За даними українських педагогічних науковців та дослідників І. Беха, Н. Оніщенко, В. Оржеховської, В. Товканець, Т. Федорченко та ін., однією з причин розвитку девіацій є розлади здоров'я, а ми вважаємо саме їх першопричиною (через недостатній фізичний розвиток та підготовленість діти швидко стомлюються, тому не засвоюють належну кількість інформації та навичок, не можуть бути активними учасниками виховного процесу), ми спочатку визначили саме рівень здоров'я, використовуючи різноманітні

методики, що дають змогу визначити з різних боків стан організму молодших школярів.

Таблиця 2.

Діагностичної методики «Школяр»

Високий рівень здоров'я	Середній рівень здоров'я	Низький рівень здоров'я	Серцево-судинна система (проблеми)	Рівень розвитку м'язів тулуба
0	46.9%	53.1%	40.8%	81.6%
0	23	26	20	40

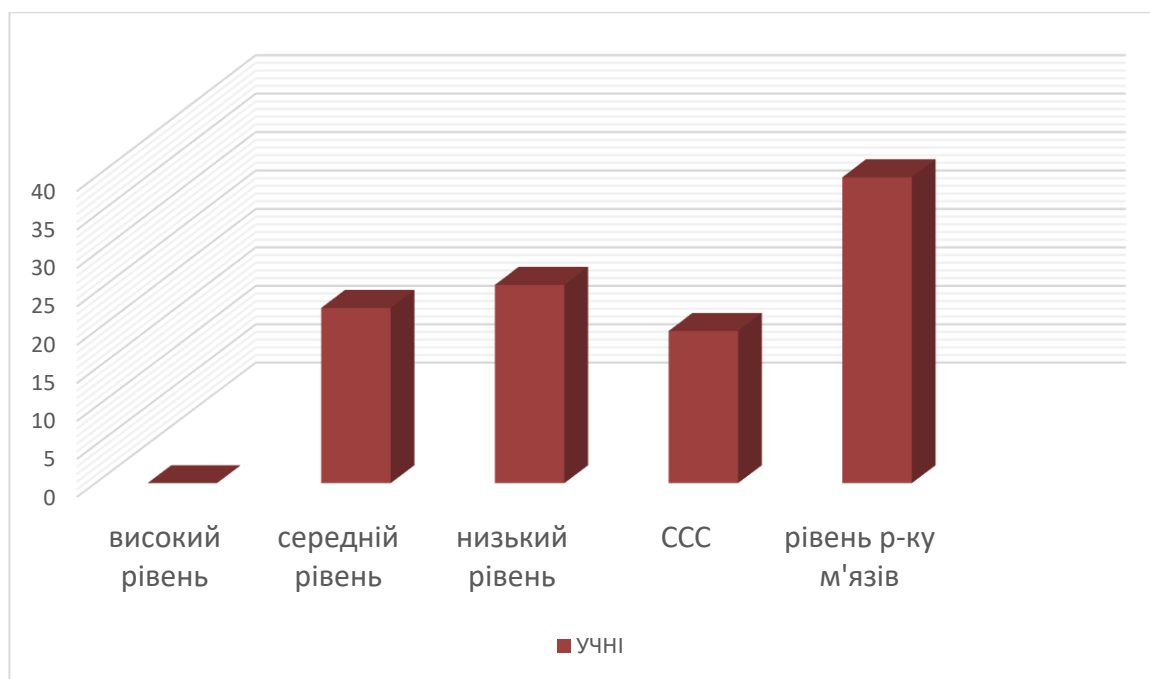

Рис. 2.3. Стан здоров'я молодших школярів.

У дітей досліджуваного віку відсутній високий рівень здоров'я, середньому рівню відповідають 46,9%, а наступні 53,1% мають низький рівень здоров'я згідно діагностичної методики «Школяр». Крім того, було виявлено неефективну діяльність серцево-судинної системи (ССС) у 76% молодших школярів, недостатню тренуваність ССС та дихальної системи (ДС) – 40,8%, недостатні функціональні можливості органів дихання та

кровообігу – 35,4% та недостатній рівень розвитку м'язів тулуба – у 81,6% випадків. Низький рівень фізичної підготовленості та фізичного розвитку залежить від стану розвитку функціональних систем організму дітей. Визначивши той факт, що переважна більшість дітей мають фізичну недорозвиненість, ми приділяли питому увагу особливостям розвитку кардиореспіраторної системи, неефективна робота якої спричиняє розлади фізичного здоров'я.

Наступна методика є тестовою, метою тесту є визначення рівня і характеру тривожності, пов'язаної зі школою, у дітей молодшого шкільного віку.

Змістова характеристика кожного синдрому (чинника).

1. Загальна тривожність у школі – загальний емоційний стан дитини, пов'язаний з різними формами її включення школи.

2. Переживання соціального стресу – емоційний стан дитини, на фоні якого розвиваються її соціальні контакти (передусім з однолітками).

3. Фрустрація потреби у досягненні успіху – несприятливий психічний фон, що не дає змоги дитині розвинути власну потребу в успіху, досягненні високого результату тощо.

4. Страх самовираження – негативні емоційні переживання ситуацій, пов'язаних із потребою саморозкриття, подання себе іншим, демонстрації своїх можливостей.

5. Страх перед перевіркою знань – негативне ставлення і переживання тривоги у ситуаціях перевірки (особливо публічної) знань, досягнень та можливостей.

6. Страх невідповідності очікуванням оточення – орієнтація на значущість інших в оцінюванні своїх результатів, учинків, думок, тривога з приводу оцінок, які дають оточуючі, очікування негативного оцінювання.

7. Низька фізіологічна опірність стресові – особливості психофізіологічної організації, які знижують здатність дитини пристосовуватись до ситуацій стресового характеру, що підвищує

ймовірність неадекватного, деструктивного реагування на тривожний чинник середовища.

8. Проблеми і страхи у стосунках з учителями – загальний негативний емоційний фон стосунків із дорослими у школі, що знижує успішність навчання дитини у школі.

Таблиця 3.

Змістова характеристика чинника тривожності
(відношення до школи)

	Характеристика тривожності (відношення до школи)	Учні	Учні %
1	Загальна тривожність у школі	18	36,7
2	Переживання соціального стресу	21	42,8
3	Фрустрація потреби у досягненні успіху	24	49
4	Страх самовираження	26	53
5	Страх перед перевіркою знань	29	59
6	Страх невідповідності очікуванням оточення	24	49
7	Низька фізіологічна опірність стресові	32	65
8	Проблеми і страхи у стосунках з учителями	26	53

З метою виявлення різних форм та рівнів агресії за методикою «Експертна оцінка батьків» Є. Лютової та Г. Моніної саме для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку.

Анкета з 20 висловлювань з батьківською оцінкою проявів «часто» чи «рідко». Поставити потрібно «+» у графі «часто» або «рідко» навпроти кожного висловлювання. Обробка результатів: Якщо ви поставили «+» у графі «часто», то ваша відповідь на запропоноване твердження оцінюється в 1 бал; поставлений «+» у графі «рідко» – 0 балів. Висока агресивність – 15-20 балів. Середня агресивність – 7-14 балів. Низька агресивність – 1-6 балів.

Рис. 2.4. Результати за методикою «Експертна оцінка батьків» Є. Лютової та Г. Моніної.

Нами були отримані наступні показники:

1. Висока агресивність – у 6 респондентів;
2. Середня агресивність – у 28 школярів;
3. Низька агресивність – у 15 учнів.

Отже, інтерпритувавши результати наших досліджень ми дійшли наступних висновків, що, на жаль у молодших школярів є присутня девіантна поведінка і це підтверджується не тільки наявним високим рівнем агресивності, а і високим та підвищеним рівнем тривожності. Також притаманна байдужість до навчання та недружні стосунки з однолітками сприяють підвищенню рівня важковихованості. Відсоток молодших школярів у яких можна спостерігати і ми встановили наявні ознаки прояву девіацій не перевищує у середньому 60%, ми вважаємо, що даний відсоток є критичним і пропонуємо вчителям, психологу закладу та батькам звернути на це увагу та здійснювати як профілактичну так і корекційну роботу.

2.2. Профілактичні заходи, які спрямовані на подолання та попередження появи девіацій у молодших школярів

Психолого-педагогічну допомогу особистості, схильної до девіантної поведінки, можна розглядати як комплекс соціально-психологічних і педагогічних заходів, що спрямовані на виявлення і виправлення умов, які сприяють проявам девіантної поведінки; створення передумов попередження відхилень у поведінці, зокрема, через пропаганду здорового способу життя; створення сприятливого соціально-психологічного клімату в мікросоціальному оточенні дитини; створення можливостей для самореалізації особистості у суспільстві тощо. Виокремлюють первинну та вторинну профілактику девіантної поведінки особистості. Первинна профілактика – це комплекс засобів та заходів, які спрямовані на попередження девіантних форм поведінки саме тоді, коли вони ще не виникають. Вторинна профілактика – це спеціально організована робота фахівців (психологів, педагогів, соціальних працівників) щодо зменшення проявів та наслідків девіантної поведінки, власне профілактично-корекційна робота.

Зазвичай вчені пояснюють девіантну поведінку неповнолітніх недоліками виховання, внаслідок чого формуються стійкі психологічні властивості, які сприяють вчиненню не схвалюваних суспільством дій. У неповнолітньому віці девіації можуть бути наслідком незавершеності процесу формування особистості, негативного впливу сім'ї, залежністю від найближчого оточення і прийнятих у ньому ціннісних орієнтацій. Загалом виникнення девіацій у неповнолітніх зумовлено низкою факторів серед яких:

- соціально-економічні (низький життєвий рівень значної частини населення, безробіття, соціальне розшарування суспільства, криза сім'ї);
- психолого-педагогічні (труднощі підліткового віку, дезадаптація, недоліки виховної роботи школи, родини та інших соціальних інститутів);

- медико–біологічні (вади спадковості, підвищена збудливість, емоційна нестабільність, психічні розлади).

У боротьбі з девіантними проявами засоби покарання поєднуються з засобами профілактики при домінуючій ролі останніх. Як справедливо підкреслює О. Фролова, ефективна боротьба з девіаціями не зводиться лише до кримінального покарання, а передбачає комплекс попереджувальних заходів і системний підхід до їх реалізації. Навіть, якщо протиправну дію вже вчинено, то покарання може розглядатися як попереджувальний захід щодо подальших девіантних проявів (Фролова, 1999). Зауважимо, термін «профілактика» вживається в багатьох галузях науки і найчастіше тлумачиться як «попередження», «запобігання». В «Енциклопедії для фахівців соціальної сфери» відзначається, що профілактика – це діяльність, спрямована на запобігання виникненню, поширенню чи загостренню негативних соціальних явищ і їх небезпечним наслідкам (Зверева, 2013).

Відомі різні види профілактики, пов'язані між собою (соціальна, педагогічна, соціально-педагогічна, психологічна, медична, кримінологічна). Профілактика також може бути: первинною, вторинною і третинною. Первинна профілактика спрямована на створення і розвиток умов, що сприяють здоров'ю, збереженню життя дітей і на попередження несприятливого впливу на них факторів соціального й природного середовища.

Первинна профілактика є масовою і найбільш ефективною. Вона базується на комплексному системному вивченні впливу умов і факторів соціального і природного середовища на здоров'я й розвиток дитини. До заходів первинної профілактики належать засоби захисту, які можуть вплинути на несприятливі фактори, або на підвищення стійкості дитини до несприятливих факторів. Завданням вторинної профілактики є якомога раннє виявлення негативних змін у поведінці дитини, що дає можливість також попередити їх подальший розвиток.

Вторинна, або рання профілактика базується на результатах масової діагностики різноманітних аспектів життєдіяльності учнів і є індивідуальною в плані корекції систем життєдіяльності і життєзабезпечення організму. Рання профілактика являє собою діяльність по запобіганню можливих порушень соціальних механізмів моральної регуляції. Нижня вікова межа ранньої профілактики відносна, однак, доцільно ранню профілактику відхилень у поведінці розпочинати вже в дошкільному і молодшому шкільному віці. Аналіз практики переконує, що вже в цьому віці 13-15% дітей відносяться до розряду важковиховуваних, або групи ризику. У цих дітей відсутні навички культурної поведінки (ввічливість, акуратність, ретельність). Для них характерні впертість, забіякуватість, образливість, озлобленість, лінощі, низький рівень пізнавальних інтересів, схильність до крадіжок та ін. Ці якості, як правило, служать основою для шкільної дезадаптації, порушення стосунків з однолітками, вчителями.

Однак, треба додати, що вік не є основним критерієм у визначенні профілактики як ранньої. Показник необхідності початку профілактичних заходів – характер поведінки, який завдає шкоди суспільству чи інтересам окремих осіб, і в якому проявляються агресивність, грубість, брехливість, лінощі та інші негативні якості, що свідчать про спотворення ціннісних орієнтацій і недоліки внутрішніх регуляторів поведінки особистості: свідомості, почуттів, волі, мотивів. Таким чином, профілактика – це не лише низка заходів, спрямованих на виявлення й усунення причин і умов правопорушень, а й система заходів виховної роботи по формуванню рис особистості школярів.

На сучасному етапі особливо гострим є питання пошуку форм, методів та технологій роботи щодо профілактики та подолання девіантної поведінки дітей та молоді. Найбільш розповсюдженими є таких два види технологій, як профілактична та реабілітаційна. Основним змістом у системі соціально-профілактичної роботи є: соціально-педагогічна профілактика, соціально-психологічна допомога та соціальна адаптація та реабілітація.

Значення профілактики, особливо ранньої, посилюється її гуманністю в системі заходів і засобів виховної роботи по запобіганню антигромадським вчинкам. Реалізація нерозривного зв'язку і єдності загального виховного процесу з попередженням антигромадських вчинків є специфікою виховного змісту ранньої профілактики, її необхідність визначається уже незначними відхиленнями у поведінці учнів.

Профілактика – це частина загального навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи. Система профілактики в навчальному закладі повинна бути представлена в двох формах: загальною ранньою профілактикою з усіма учнями і спеціальною профілактикою з важковиховуваними, схильними до девіацій учнями. Профілактику девіантної поведінки учнів молодшого шкільного віку покликані забезпечувати вчителі, психологи, соціальні педагоги, в окремих випадках залучаються і медичні працівники. Вони здійснюють психологічну профілактику: турбота про психічне здоров'я і психічні ресурси учнів, робота з учнями, які мають високий рівень емоційних, поведінкових і навчальних розладів; робота з «групою ризику» (раннє виявлення у дітей труднощів у навчанні і поведінці і їх подолання); робота з дітьми з яскраво вираженими навчальними або поведінковими проблемами, коли основною метою профілактики є корекція або подолання серйозних психологічних труднощів і проблем (Дубровіна, 1991).

Педагогічна профілактика – це система попереджувальних заходів, пов'язаних з усуненням зовнішніх причин, чинників та умов, що викликають недоліки (відхилення) у розвитку особистості. Вона здійснюється на фоні загальної гуманізації педагогічного процесу, причому успішність системи пов'язана, перш за все, з усіма суб'єктами педагогічного процесу (Перешеїна, 2006).

Соціально-педагогічна профілактика часто розглядається вченими в контексті соціально-педагогічної роботи. Т. Федорченко визначає її як комплекс цілеспрямованих колективних та індивідуальних впливів на

свідомість, почуття і волю учнів з метою вироблення імунітету до негативних впливів оточуючого середовища, попередження асоціальної спрямованості учнів, їх антигромадської поведінки і перебудови ставлення учнів до оточуючої дійсності у процесі перевиховання (Федорченко, 2011).

Медична профілактика спрямована на усунення несприятливих факторів, що викликають певні негативні явища, а також на підвищення стійкості особистості до впливу цих факторів; на раннє виявлення і реабілітацію нервово-психічних порушень і роботу з «групою ризику», наприклад, учнями, що мають виражену схильність до девіантної поведінки; вирішення спеціальних завдань, таких як лікування нервово-психічних розладів, що супроводжуються порушеннями поведінки, а також попередження рецидивів у дітей з уже сформованою девіантною поведінкою (Мартиненко, 1999).

Слід підкреслити, що всі ці види профілактики будуть результативними, якщо реалізуються на фоні соціальної профілактики. Соціальна профілактика здійснюється на рівні держави і розглядається як: сукупність державних, громадських, соціально-медичних і організаційно-виховних заходів, спрямованих на попередження, усунення або нейтралізацію основних причин і умов, що викликають різного роду соціальні відхилення негативного характеру та інші соціально небезпечні та шкідливі відхилення в поведінці. Її метою є створення передумов для формування законослухняної, високоморальної поведінки; це – система соціальних, правових, педагогічних та інших заходів, спрямованих на усунення причин і умов, що сприяють бездоглядності, скоєнню правопорушень і антигромадських дій неповнолітніми, а також на індивідуальну профілактичну роботу та сім'ями, які перебувають в соціально небезпечному становищі.

Досвід нашої дослідницької роботи дає підставу стверджувати, що профілактика і корекція відхилень у поведінці дітей повинна включати санітарно-просвітницьку, психогігієнічну, психопрофілактичну,

рганізаційно-управлінську роботу. У санітарно-просвітницькій роботі можна умовно виділити кілька аспектів: соціально-психологічні основи виникнення відхилень у поведінці; правові аспекти наслідків девіантної поведінки; клініко-біологічні наслідки аномальних звичок; лікування і соціальна реабілітація осіб із шкідливими звичками; шляхи і способи утвердження здорового способу життя. Для реалізації цих напрямків залучаються як вчителі, вихователі, соціальні педагоги, психологи, які працюють в навчальному закладі, так і інші спеціалісти (юристи, медики, соціологи). Профілактична санітарно-просвітницька робота здійснюється під час уроків, де максимально використовуються можливості програмового матеріалу, а також у позакласній роботі (спеціальні тематичні бесіди, випуск шкільних стінгазет, радіо- і телепередачі, вікторини тощо).

Психогігієнічна і психопрофілактична форми роботи включають: ознайомлення дітей з правилами і нормами гігієни; вивчення особливостей фізичного і психічного розвитку дітей в період їх перебування в навчальному закладі; аналіз соціально-культурних умов виховання дітей в конкретному мікросоціальному оточенні тощо. Ця робота дозволяє своєчасно виявити групу дітей з підвищеним ризиком формування різних шкідливих звичок і девіацій поведінки. Разом з тим психопрофілактична робота повинна включати комплекс активних педагогічно-виховних і корекційних заходів.

При розробці психогігієнічних і психопрофілактичних заходів слід враховувати: особливості прояву тієї чи іншої шкідливої звички у дитини, соціально-культурні умови, при яких вона сформувалась; рівень загальної обізнаності дитини про прояви даної звички (девіації), можливості позбутися її; ступінь вираженості аномально-особистісних новоутворень, які сформувалися під впливом шкідливих звичок; наявність збережених характеристик пізнавальної і особистісної сфер з метою їх актуалізації для подальшого розвитку.

Ефективність профілактичної роботи в навчальних закладах залежить від багатьох факторів. Це, зокрема: знання проблеми девіантної поведінки;

знання особливостей поширення девіантних проявів в навчальному закладі; розуміння причин відхилень від норми поведінки; знання особливостей розвитку особистості кожного вихованця; знання особливостей виховання дітей в сім'ї; уміння проводити діагностичну роботу; уміння робити соціологічний аналіз особливостей девіантної поведінки учнів і її причин на рівні школи; уміння скласти науково обгрунтований прогноз розвитку поведіночних проявів; навички володіння різними методами і формами профілактичної і корекційної роботи; гнучкість орієнтації в будь-якій ситуації; творчий підхід до вирішення питань профілактики відхилень; врахування в роботі інтересів, потреб, бажань дитини; уміння будувати відносини з дітьми на основі довір'я, взаєморозуміння, творчого діалогу; реалізація в роботі соціально-захисного підходу до дітей; уміння працювати в комплексній групі спеціалістів для вирішення проблем профілактики девіантної поведінки; організація дозвілля дітей; забезпечення умов для збереження здоров'я дітей; створення умов для успішного навчання; захист прав учнів. Управлінські аспекти передбачають організацію чіткої взаємодії всіх суб'єктів профілактики.

Ефективність профілактичних заходів може бути забезпечена за умови обов'язкового включення таких складових: спрямованість на руйнування джерел дискомфорту, як в самій дитині, так і у соціальному середовищі й одночасно на створення умов для отримання неповнолітніми необхідного досвіду для вирішення проблем, які виникають; навчання новим навичкам, які допомагають досягти поставлених цілей.

Як показує практика та аналіз існуючих досліджень, спільна робота шкільного закладу й сім'ї може вибудовуватись на таких основних засадах:

- єдність школи і сім'ї у вихованні дітей;
- формування педагогічної культури сучасної сім'ї та допомога батькам у їх психолого-педагогічній самоосвіті;
- взаємна довіра у взаємовідносинах між педагогами і батьками, доброзичливе ставлення один до одного;

- вивчення кращого досвіду сімейного виховання;
- використання різноманітних форм роботи закладу освіти з сім'єю;
- ознайомлення з життям дитини вдома, в сім'ї;
- педагогічні бесіди з батьками й іншими членами родини, консультації;
- групові й загальні батьківські збори;
- наочна й педагогічна пропаганда тощо.

Аналіз педагогічної літератури показує, що проблема формування особистості та ролі школи і сім'ї, їх культури взаємодії в цьому процесі постійно привертала увагу педагогів різних історичних епох. Більшість з них дотримуються позиції про те, що взаємодія школи та сім'ї ґрунтується на загальній меті – сформувати співробітницькі відносини між усіма учасниками педагогічного процесу. Вирішенню цього завдання сприяє комплексний підхід, який передбачає: формування у батьків правильних уявлень про свою роль у вихованні дитини, про необхідність участі в навчально-виховному процесі школи, розвитку їх психолого-педагогічної культури; формування у педагогів розуміння значущості співпраці з сім'єю, своєю ролі у налагодженні гуманних стосунків між батьками і дітьми; освоєння педагогами способів вивчення сім'ї, діалогових і співробітницьких методів роботи з батьками, форм організації спільної діяльності батьків, учителів і дітей:

1. Серйозні зміни, викликані реформуванням суспільства, обумовили зростання потреби у взаємодії батьків і педагогічного колективу, рівня взаємних вимог батьків до школи, учителів до батьків; рівня контролю батьків за освітнім процесом у школі; формування практики залучення батьків до керування закладом освіти тощо.

2. На сьогодні із широкого кола виховних проблем, які потребують розв'язання, необхідно зосередитись на розбудові превентивного виховного простору, що забезпечить комплексний підхід до її вирішення. Ця довготривала робота починається з виокремлення двох стратегічних векторів змін:

а) впровадження ефективних моделей державно-громадського управління освітою;

б) модернізація системи педагогізації батьків.

3. Науковий підхід та практичний досвід доводить, що створення ефективної системи спільної роботи сім'ї та школи, використання інноваційних форм і методів роботи, запровадження психолого-педагогічної діагностики сприятиме передусім розвитку особистості дитини, формуванню в неї громадянськості та патріотизму, умінню жити в гармонії з природою, громадою, родиною, з самою собою.

Система роботи школи з батьками учнів початкової школи, схильних до девіантної поведінки включає такі компоненти:

- Відвідування на дому сім'ї з метою обстеження соціально-побутових умов проживання.
- Виявлення сімей, які знаходяться в соціально небезпечному становищі. Формування банку даних таких сімей.
- Психолого-педагогічне консультування для батьків “Адаптація дітей до класного колективу, взаємовідносини в колективі”.
- Проведення профілактичних бесід про відповідальність батьків за виховання дітей.
- Діагностика сімейного виховання (анкетування, тестування).
- Психологічні тренінги для батьків.
- Індивідуальні сімейні консультації.
- Організація психолого-педагогічної, правової освіти батьків через батьківський всеобуч.
- Залучення батьків до проведення заходів, екскурсій, походів.

Серед актуальних проблем, що їх висунуло сьогоднішня Україна перед педагогами, гостро стоїть проблема попередження у середовищі дітей і молоді проявів девіантної поведінки, вирішення якої, на нашу думку, неможливе без тісної співпраці школи з батьками. Одним із важливих напрямів такої співпраці є правова просвіта батьків:

1) профілактична робота (ознайомлення з положенням Конвенції ООН про права дитини, Законом України «Про охорону дитинства» через: випуск інформаційного вісника; виступи фахівців; випуски усного журналу; розроблення пам'яток; проведення спільних свят з використанням літературно-музичних композицій); діагностична робота (анкетування, тестування батьків; відвідування сімей удома з метою вивчення умов життя дитини в родині, соціально-педагогічних умов родинного виховання; розроблення стратегії тактики подальшої роботи з батьками); корекційна робота (розроблення технологій залучення батьків групи ризику до корекційно-педагогічного процесу через створення груп і проведення зустрічей, тренінгів, надання консультацій);

2) завдання роботи школи з сім'єю: пропаганда педагогічних знань з метою підвищення педагогічної грамотності батьків; проведення заходів, спрямованих на оволодіння батьками системою умінь, необхідних для організації діяльності дитини вдома; гуманізація змісту та форм роботи з сім'єю і взаємовідносин педагога-батьки;

3) групові форми правового виховання: психолого-педагогічний університет (заняття проводяться щомісяця), лекторії правових занять (зустрічі з лікарями, представниками правоохоронних органів та виконавчої влади), лекторії педагогічних знань (заняття проводять вчителі, класоводи, класні керівники), загальношкільні конференції, батьківські збори, дискусійні клуби, круглі столи та неформальні зустрічі;

4) індивідуальна робота з батьками: відвідування сімей учнів вдома, індивідуальні бесіди та консультації, зустрічі з батьками; написання старшокласниками творів на теми «Мої батьки», «Як моя сім'я проводить вихідний день» та ін. Ці твори дають матеріал для обговорення багатьох важливих питань відносно моральної поведінки окремих батьків вдома;

5) адміністрації шкіл, педагогами варто пам'ятати: батьки – це джерело інформації. Саме вони найкраще знають своїх дітей і можуть допомогти вчителям краще зрозуміти їх характери та інтереси. Вони також – джерело

для удосконалення школи. Якщо заклади освіти дослухаються до думок та зауважень щодо освітнього процесу, то разом вони будуть творити кращу освіту; батьків можна і треба залучати до викладання на додаткових заняттях або запрошувати на уроки як представників певних професій. Це урізноманітнює методи навчання та робить його цікавішим;

б) співпрацю школи і батьків слід розглядати не лише як зв'язок «батьки-вчителі», а й як зв'язок між школою та місцевою громадою загалом.

Отже, профілактика девіантної поведінки особистості – це комплекс соціально-психологічних і педагогічних заходів, що спрямовані на виявлення та виправлення умов, які сприяють проявам негативних форм поведінки; профілактику девіантної поведінки слід розпочинати вже в початковій школі на основі результатів проведеної діагностичної роботи, використовуючи всі види і форми профілактики. Подальшого вивчення вимагають питання взаємодії різних соціальних інституцій у забезпеченні профілактичної роботи з учнями молодшого шкільного віку.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє констатувати, що девіантна поведінка завдає шкоди самій людині, оточенню та суспільству загалом. Тому особливої актуальності набуває пошук нових форм і методів роботи з її превенції. Соціально-педагогічна робота з профілактики та корекції девіантної поведінки дітей та молоді повинна ґрунтуватися на педагогічних принципах і може бути плідною лише за умови співпраці керівництва закладом освіти, соціальних педагогів, психологів, учителів, батьків, працівників соціальних служб, громадськості. Також важливо відмітити і той факт, що профілактика девіантної поведінки дітей та молоді має бути чітко спланованою та періодичною. Важливо певним чином підтримувати та контролювати отриманий результат, оскільки, як підтверджують дані 10 дослідження, результати проведеної превентивної роботи за відсутності певного контролю мають тенденцію погіршуватися.

1. Опрацювати наукову, методичну літературу по темі випускної роботи ми звернули увагу на дослідження таких аспектів проблеми девіантної поведінки, як психологічний (В.Бараннік, Т.Ваврик, І.Пономаренко та ін.), соціологічний (О.Волянська, А.Демічева, А.Капська, Т.Перепелюк та ін.), філософський (В.Білецький, Л.Котляров та ін.), кримінологічний (В.Бурдін, Т.Кальченко, А.Нікітін), медичний (М.Буянов, Т.Мозгова, О.Селецький та ін.), лінгвістичний (Н.Грозан). Вагомим є внесок у дослідження психолого-педагогічних основ проблеми таких учених, як І.Бех, А.Богущ, В.Бондар, В.Бутенко, Л.Виготський, М.Євтух, І.Зязюн, А.Капська, Е.Карпова, В.Кащенко, Ю.Ковалевська, І.Кон, Г.Костюк, О.Лазурський, М.Ніженський, Л.Орбан, С.Сисоєва, М.Фіцула та ін.

2. Девіантну поведінку слід розглядати в декількох значеннях, основними із яких є два значення: як індивідуальний поведінковий акт, що суперечить прийнятним нормам у соціумі, та як соціальне явище, тобто першопочаткове значення поняття «девіантна поведінка». Визначальною

детермінантою формування девіантної поведінки дитини є колектив, в тому числі соціальні спільноти в соціальних мережах. Усвідомлення того, що віртуальне життя для дітей сучасності є таким же реальним, як предмети, які нас оточують, обумовлює потребу констатації такого: колектив у віртуальному житті є частиною соціалізації дітей сьогодення, тому залишати цю підвалину поза увагою небезпечно. Поведінка – це взаємозв'язок живих організмів та навколишнього середовища (для прикладу, дорослої людини чи дитини і соціуму), під час якого відбувається формуючий вплив як живих організмів на навколишнє середовище, так і навпаки.

3. Для досягнення завдань що поставлено перед виконанням роботи було використано такі методичні засоби: аналіз психолого-педагогічної літератури; аналіз документації шкільного психолога; спостереження за виховним процесом; методика, розроблена Валентиною Михайлівною Оржеховською; бесіда; діагностична методика «Школяр» (визначення стану здоров'я); тестування; з метою виявлення різних форм та рівнів агресії провести методичку «Експертна оцінка батьків» Є. Лютової та Г. Моніної; процедури якісної та кількісної обробки емпіричних даних.

4. Враховуючи результати дослідження девіантної поведінки у дитячому середовищі, зокрема такої форми, як майбутня злочинність, необхідно застосовувати у розмові про запобігання девіантній поведінці дитини термін «профілактика». В середовищі дітей процес протидії такій поведінці не можна окреслювати дефініцією «боротись», оскільки цей термін передбачає варіант силової заборони, обмеження, що є не прийнятним відносно дитини. Адже заборона здійснювати конкретні дії несвідомо підсилюватиме інтерес дитини до вчинення забороненого. Опрацювавши наукову та методичну літературу ми здійснили аналіз практичного досвіду роботи та запропонували психолого-педагогічні рекомендації для батьків, вчителів, психологів щодо профілактики та попередження проявів девіацій у молодших школярів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Апетик Н. М. Психокорекційні техніки як засіб формування адекватного образу Я і саморегуляції неповнолітніх з поведінковими девіаціями. Чернівці: Рута, 2000. 41 с.
2. Афанасьєва В. В. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 – Теорія, методика та організація соціально-культурної діяльності; ДЗ «Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка». Луганськ, 2011. 20 с.
3. Афанасьєва В. В. Характерологічні порушення девіантних підлітків. *Вісник Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка : Педагогічні науки*. 2008. № 6 (169). С. 9-15.
4. Афанасьєва В. В. Вплив сім'ї та школи на девіантну поведінку підлітка. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2008. № 4. С. 43-50.
5. Афанасьєва В. В. Формування девіантної поведінки підлітків під впливом глобалізаційних процесів українського суспільства та методи профілактичної роботи в умовах загальноосвітньої школи. *Духовність українства XXI століття : матеріали VIII Всеукр. конф. (Кіровоград, 16-17 трав. 2008 р.)*. Кіровоград : КІРОЛ «Україна», 2008. С. 37-41.
6. Бесєдін А.А. Дисфункціональна сім'я як чинник девіантної поведінки неповнолітніх: Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.03 – економічна соціологія та демографія; Нац. ун-т внутр. справ. Х., 2002. 19 с.
7. Бесєдін А.А. Тип виховання в родині та його вплив на виникнення девіацій. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. Вип. 16. Харків, 2001. С. 45-58.
8. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки: курс лекцій. Міжрегіональна академія управління персоналом. К. : МАУП, 2006. 88 с.
9. Бондарчук О. І., Вакуліч Т.М. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. НАПН України, Ун-т менедж. освіти. К. : Науковий світ, 2010. 230 с.

10. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посіб. для спецкурсу соц.-пед. циклу «Профілактика девіантної поведінки підлітків» для студ. спец. «Соціальна педагогіка». К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. 224 с.
11. Говорун Т. В., Кікінеджи О. М. Гендерна психологія: навч. посіб. К.: Академія, 2004. 286 с.
12. Гоголів А. В. Адиктивна поведінка та її профілактика. 2-е вид., / А. В. Гоголів. К.: МАУП. 2006. 186 с.
13. Дмитрієв М.Г. Психолого-педагогічна діагностика делінквентної поведінки. З.: «ПОНИ», 2010. 316 с.
14. Квітковська Н. В. Психологія девіантної поведінки учнів : умови, причини, особливості виховання, проблем. родини, профілактика та корекція : навч.-метод. посіб. Миколаїв : Прокопчук Т. Ю., 2010. 239 с.
15. Клейберг Ю.А. Девіантологія: Хрестоматія. Л. : Наука, 2007. 412 с.
16. Клейберг Ю. А. Психологія девиантної поведінки : навч. посіб. М.: ТЦ Сфера, 2003. 160 с.
17. Козубовська І. В., Товканець Г. В. Соціальна профілактика девіантної поведінки: корекція відхилень у поведінці важковиховуваних дітей у процесі професійного педагогічного спілкування. Ужгород: Патент, 1998. 195 с.
18. Кошова І. В., Кресан О.Д. Психологія девіантної поведінки : навч. посібник. Ніжинський держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. Ніжин : Вид-во НДУ, 2009. 167 с.
19. Короткий психологічний словник / за заг. ред. А. В. Петровського, М. Г. Ярошевського. Д : Феникс, 1985. 512 с.
20. Кучерявенко Л.В. Детермінація і специфіка девіантної поведінки підлітків в умовах промислового регіону (на прикладі Криворізького регіону): автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 – соціальна структура,

соціальні інститути та процеси; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2008. 20 с.

21. Лановенко І. І. Особливості психосексуального розвитку та їх роль у попередженні девіантної поведінки. Ін-т соц. та політ. психології АПН України. К., 2007. 83 с.

22. Лічко А.Е. Підліткова психіатрія. Вид. 2-ге, доп. Л.: Медицина, 1985. 416 с.

23. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К. : Либідь, 2011. 520 с.

24. Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки: навч. посіб. К.: ВПУ «Київський ун-т», 2002. 308 с.

25. Менделевич В. А. Психология девиантного поведения : навч. пос. 2005. 445 с.

26. Бадьора С.М. Девіантна поведінка як об'єкт педагогічних спостережень. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля Інститут духовного розвитку людини*. Луганськ. 2007. Випуск 4(23). С.18-35.

27. Бадьора С.М. Модель розвитку девіантної поведінки особи і коригуючі прийоми педагогічного впливу. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ*. Рівне. 2008. Частина І. С. 43-51.

28. Бадьора С.М. Специфіка й ефективність методик педагогічної роботи з різними категоріями девіантів. *Проблеми освіти*. К., 2007. Вип. 52. С. 350- 356.

29. Магдисюк Л. І., Демчук В. Б., Павлова Б. В. Сучасні підходи профілактики девіантної поведінки у діяльності психологічної служби. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. Мукачево, 2021. 7(1), 9-17. <https://doi.org/10.52534/msu-pp>

30. Муринець Н. Я. Девіантна поведінка дитини : питання дефініції. Митна справа: науково-аналітичний журнал. 2013. № 3(87). ч. 2, кн. 2. С.50-54.
31. Муринець Н. Я. Девіантна поведінка дітей – рефлексія практики і науки. *«National law journal: theory and practice»* L.L.C. Scientific and practical Publication in law. 2016. № 2/2 (18). С.14–20.
32. Муринець Н. Я. Забезпечення умов для самовдосконалення як профілактика девіантної поведінки неповнолітнього. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2015. № 813. С.139-144.
33. Муринець Н. Я. Мотивація девіантної поведінки дітей. Забезпечення органами внутрішніх справ європейських стандартів прав людини у своїй діяльності : тези наук.-практ. сем. (м. Львів, 7 груд. 2012 р.). Львів : ЛьвДУВС, 2012. С.191-194.
34. Муринець Н. Я. Поняття «дитина» в контексті дослідження девіантної поведінки дитини. Право та держава у метаантропологічній проекції сучасності: матер. учасн. заочн. наук.-практ. конф. (м. Львів, 27 квіт. 2018 р.). Львів : ННПП НУ «ЛП», 2018. С.97-100.
35. Муринець Н. Я. Сім'я як основний фактор недопущення формування девіантної поведінки у неповнолітніх. Державотворення та право творення в Україні крізь призму дотримання прав людини: ретроспекція, сучасні проблеми та наукове прогнозування (за матеріалами наукових пошуків гуртківців кафедри теорії та історії держави та права): матер. круглого столу (м. Львів, 11 груд. 2009 р.). Львів : ЛьвДУВС, 2009. С.69–72.
36. Муринець Н. Я., Гарасимів Т. З. Механізм детермінації девіантної поведінки дитини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2018. Вип. 17. № 889. С.21-30.

37. Парфанович І. І. Система попередження і подолання девіантної поведінки дівчат : монографія. Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. Т. : ТНПУ, 2012. 367 с.
38. Педагогічна профілактика девіантної поведінки неповнолітніх : орієнтована програма для пед. навч. закл. України. Ін-т змісту і методів навчання ; авт.-уклад. В. М. Оржеховська. К., 1996. 41 с.
39. Пихтіна Н. П. Профілактика девіантної поведінки дітей і молоді: психолого-педагогічні та соціально-правові аспекти : навч. посіб. / за заг. ред. проф. В. М. Оржеховської. Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. Ніжин : НДУ ім. Миколи Гоголя, 2014. 399 с.
40. Підласий І. П. Корекція девіантної поведінки молодших школярів: Експериментальні матеріали. Черкаси: ЧДГУ, 2002. 44 с.
41. Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 25-27 листоп. 2002 р. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, Інформ.-метод. центр «Дебати», Ком. сприяння захисту прав дитини. К. : Міленіум, 2002. 424 с.
42. Протасова Н. И., Татенко В. А. Психологическая помощь детям с девиантным поведением: метод. реком. В. А. К.: Вища шк., 1989. 254 с.
43. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. К.: Академвидав, 2006. 424 с.
44. Психологія девіантної поведінки неповнолітніх: причини, умови виникнення, шляхи профілактики / Т. М. Малкова [та ін.] ; ред. А. О. Лігоцький ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, Нац. акад. внутр. справ України. К., 2009. 95 с.
45. Психологія і психоаналіз характеру : хрестоматія / К. Юнг та ін. ; ред.-уклад. Д. Я. Райгородський. С. : БАХРАХ, 1997. 640 с.
46. Райгородский Д. Я. Практична психодіагностика : навч. пос. С. : «БАХРАХ», 2008. 672 с.
47. Самойлов А. М. Агресивність як форма девіантної поведінки підлітків. *Наукові записки Кримського гуманітарного університету.*

Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Серія: Педагогіка і психологія. Ялта: РВВ КГУ, 2013. Вип.39. ч.4. С. 177 -184.

48. Самойлов А. М. Аналіз психолого-педагогічних підходів до визначення сутності девіантної поведінки. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія.* Випуск 40. Вінниця: Нілан ЛТД, 2013. С. 121-125.

49. Самойлов А. М. Класифікація типів девіантної поведінки. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми.* Вип. 36 / Редкол.: І. А. Зязюн (голова) та ін. Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2013. С. 43-48.

50. Самойлов А. М. Проблема девіантності дітей в історико-педагогічному контексті. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія.* Випуск 38. Вінниця: Нілан ЛТД, 2012. С. 335-339.

51. Самойлов А. М. Стан розробленості проблеми девіантної поведінки особистості у психолого - педагогічній літературі. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія ,досвід, проблеми.* Вип. 35 / Редкол.: І. А. Зязюн (голова) та ін. Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2013. С. 421-427.

52. Самойлов А. М. Умови організації самовиховної роботи девіантів у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи. Актуальні проблеми сучасної науки і наукових досліджень: Матеріали III Всеукраїнської оф-лайн конференції молодих учених і студентів (м. Вінниця, 23-24 листопада 2015 р.): Зб. наук. праць. Випуск 4 (7). Редкол.: Р.С. Гуревич (голова) [та ін.]; ВДПУ : Вінниця: ТОВ «Планер», 2015. С. 343-345.

53. Соловйова І.І. Девіантність особистості в умовах комп'ютеризації суспільства: соціально-філософський аспект: автореф. дис...

канд. філософ. наук: 09.00.03 – історія філософії. Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського. Одеса, 2007. 19 с.

54. Сорокіна А. І. Конфліктні прояви як форма позитивної активності в підлітковому віці. К, 2001. 82 с.

55. Степаненко В.І. Наукові підходи до трактування сутності і змісту девіантної поведінки на базі гіперздібностей./ В. І. Степаненко., Харків, 2018.

56. Ткач Б. М. (2016). Соціальний чинник виникнення девіантної поведінки: еволюційно-нейропсихологічний підхід. Проблеми сучасної психології. Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2016. 31, С. 441-453.

57. Ткач Б. М. Нейропсихологічна корекція основних форм девіантної поведінки. PSYCHOLOGICAL JOURNAL, 4(14), 234–248. Взято з doi.org/10.31108/2018vol14iss4.

58. Ткач Б. М. Нейропсихологічні причини виникнення девіантної поведінки у неповнолітніх. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України, 2009. 11(6), 395-400.

59. Ткач Б. М. Теорії девіантної поведінки. Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2015. 10(27). С. 552-563.

60. Ткач Б. М. Девіантна поведінка: еволюційно-нейропсихологічний підхід. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2015. 11(13), С. 284-294.

61. Ткач Б. М. Нейропсихологічна модель девіантної поведінки. Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2015. 11(12). 557-566.

62. Ткач Б. М. Теоретико-методологічні підходи до нейропсиходіагностики особистості з девіантною поведінкою. *Науковий*

вісник Миколаївського національного університету імені В.С.Сухомлинського. Психологічні науки, 2018. 1(19), С. 136-143.

63. Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с.

64. Чайковська О. М. Психологічні особливості корекції конфліктності у молодших підлітків, схильних до девіантної поведінки : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 – педагогічна психологія. Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. Київ, 2014. 20 с.

65. Шарапова О.В. Педагогічні умови комплексної корекції девіантної поведінки молодших школярів: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 – Теорія, методика та організація соціально-культурної діяльності. Ін-т пробл. виховання АПН України. К., 2003. 21 с.

66. Шнейдер Л. Б. Девіантна поведінка дітей і підлітків. М.: Трикса, 2005. 431 с.